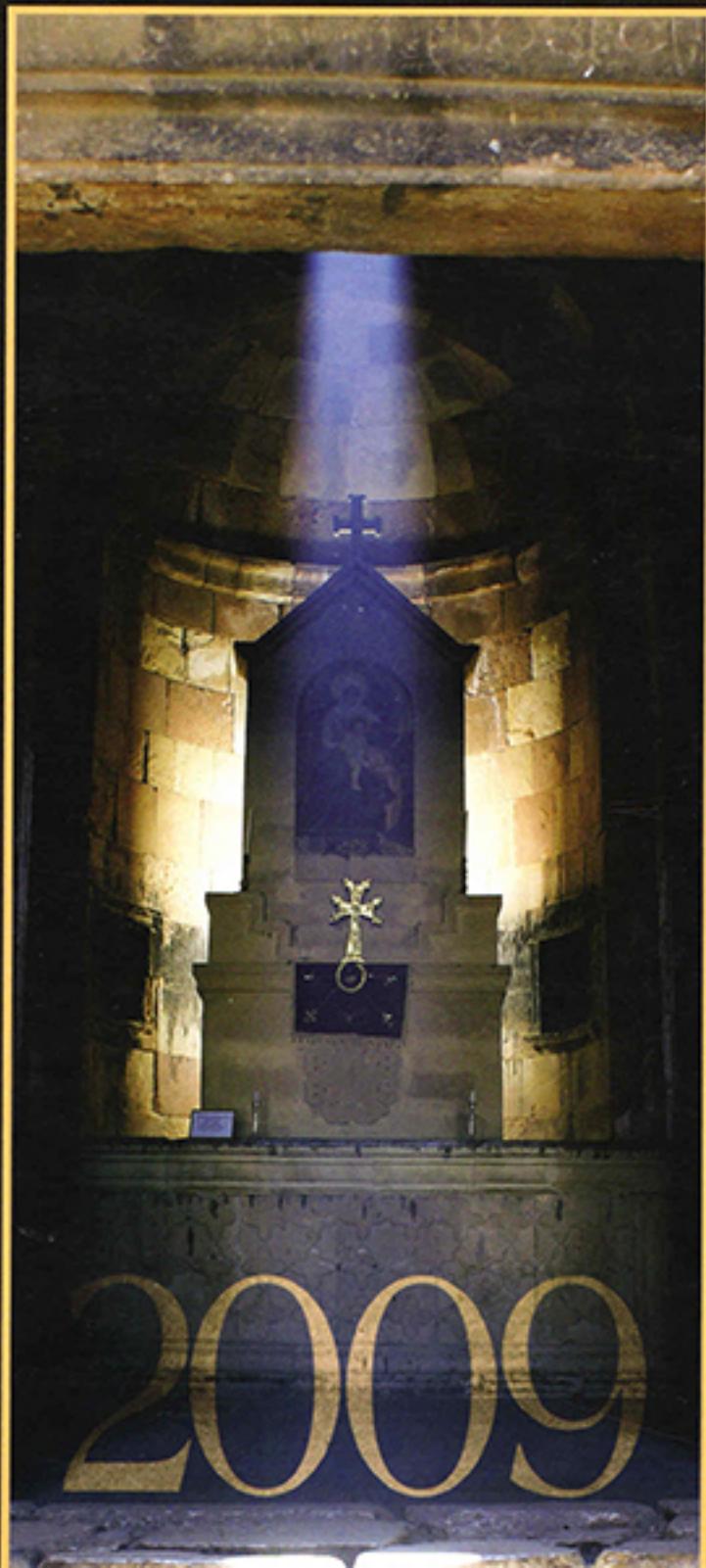

Անրավական Noravank

2009

Ի հայրաբետության
Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Երկրորդ
Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի

Դրամանավ Սյունյաց թեմի առաջնորդ
Տ. Արքահան Եղիսկողոս Մկրտչյանի

Ի հիշատակ Նորավանքի
Ա. Ղազվածածին Եկեղեցու Վերականգնման հովանավոր
Տիգրան Հանեթյանի
(1938-2008)

Ճողովածում լույս է տեսել
Նորավանքի վերաօժման 10-ամյակի առթիվ իրականացված մշակութային ծրագրի շրջանակում

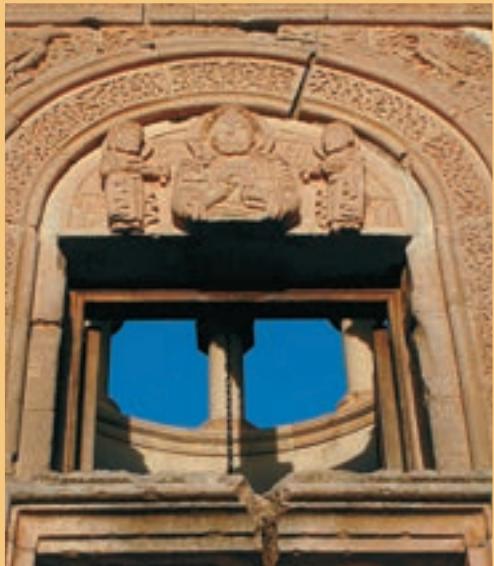
Շովանավոր՝ Դիանա Հանեթյան (Կանադա)
Ծրագրի համակարգող՝ Հասմիկ Գինոյան
Խմբագիր՝ Կարեն Մաթեւսյան

Under the Joint Patronage of His Holiness Karekin II,
Supreme Patriarch and Catholicos of All Armenians,
and
His Eminence Bishop Abraham Mgrditchian,
Primate of the Siunik Diocese

In memory of Dicran Hadjetian (1938-2008), benefactor of the restoration of
St. Astvatsatsin Church of Noravank in 1999 and subsequent
constructions and renovations within the Noravank Complex

Sponsored by: Diana Hadjetian (Canada)
Project Coordinator: Hasmik Ginoyan
Editor: Karen Matevosyan

2009 Նորավանք Noravank

Նորավանքի վերաօժման
10-ամյակին նվիրված
ժողովածու

A Collection of Articles
Dedicated to the 10th Anniversary
of the Reconsecration of Noravank

Սյունյաց Աթոռը և Նորավանքը Orbelյանների օրոք Հաճառոս ակնարկ

Սյունիքը հայ ժողովրդի դատմոթյան մեջ բացառիկ կարենու դեր կատարած երկրամասերից է: Միջնադարում այստեղ եր հաստատվել նայ Եկեղեցու ամենամեծ եւ ազդեցիկ եղիսկողոսական աթոռներից մեկը, որը դատմական որոշակի ժամանակաշրջանում վերածվել է մետրոպոլիտական աթոռի, կարենու դեր կատարել ոչ միայն երկրամասի, այլև ողջ Երկրի Եկեղեցական, կրթական, մշակութային կյանքում: Սյունիքը դատմոթյան փառավոր շրջաններից մեկը կապված է Օրբելյանների իշխանական տոհմի գործունեության հետ, որոնց հոգենոր կենտրոնն է Նորավանքը:

1211 թվականին Զաքարյանների գլխավորած հայ-Վրացական միացյալ զորքի միջոցով ազատագրված Սյունիքում հաստատվեց Օրբելյանների իշխանական տունը: Նրանց իշխանության ժամանակաշրջանը Սյունիքում նշանավորվեց կրթական, մշակութային, շինարարական մի նոր վերելքով: Նայաստանի տարածքում հայ Եկեղեցու միակ մետրոպոլիտական աթոռո՞՝ Սյունյաց մետրոպոլիտությունը, իր կարենու գերդրումն ունեցավ ոչ միայն Սյունիքի, այլև ողջ Հայաստանի հոգենոր, քաղաքական, մշակութային, կրթական զարգացման մեջ:

Սյունյաց եղիսկողոսական աթոռի դատմոթյան Օրբելյանների շրջանի առանձնահատկություններից մեկն այն է, որ Եկեղեցական իշխանությունն առավել շափով մերձեցած է եղել Տիրամայենող իշխանական տան հետ, դեռևս Սյունիքում Օրբելյանների սկզբնավորման շրջանում: Իսկ հետագայում Սյունյաց եղիսկողոսներ ունեցան դարձան հենց այս տոհմից սերող իշխանագումները:

Նրանցից առաջինը Ստեփանոս Օրբելյանն է, որի աթոռակալությունը նշանավորվեց Տաթեալ ու Նորավանքի բաժանված աթոռների միավորմանը: Նրա ժամանակ փոփոխություններ են կատարվում նաև Սյունյաց աթոռի կարգավիճակում: Կիլիկիայում գտնվող կաթողիկոսական աթոռի՝ բյուզանդական եւ կաթոլիկ Եկեղեցիներին արվող զանազան զիջումների դատմառության համար այլևս չին դիմում նայոց կաթողիկոսին, չին մեկնում Կիլիկիա: Ստեփանոս Օրբելյանն ինքը ձեռնադրեց իր հայությունը մետրոպոլիտին, նա է՝ իր հաջորդին:

The See of Siunik and Noravank during the Reign of the Orbelians

An Overview

Siunik is one of the significant regions in the history of the Armenian people.

One of the most influential Patriarchal Sees of the Armenian Church was established here in the Middle Ages, which played a prominent role in the ecclesiastical, educational and cultural life of the region.

A glorious page in the history of Siunik is marked by the princely House of Orbelians, with Noravank as a spiritual center. The Orbelian principality was established in 1211, following the liberation of Siunik by an Armenian-Georgian army headed by the Zakharids. Their reign brought in an educational, cultural and architectural revival. The See of Siunik, the only Metropolitan See in Armenia, made a great contribution to the spiritual, political, cultural and educational development of not only Siunik, but also of entire Armenia.

A characteristic feature of the history of the Siunik Episcopacy was that the church had close ties with the ruling principality, even in the early years of the Orbelians in Siunik.

Subsequently, outstanding representatives of the dynasty became bishops and metropolitans of Siunik.

Stepanos Orbelian was the first to unite the two Sees of Datev and Noravank. Changes were also made in the status of the Siunik See during his reign.

Because of confessional compromises with the Byzantine and Catholic churches in the See of Cilicia, the metropolitans of Siunik didn't ask the Catholicos of All Armenians for ordination any more, and they didn't leave for Cilicia either.

Stepanos Orbelian himself ordained his successor a Metropolitan, and so did the latter.

Սյունիաց աթոռի Օրբելյանների շրջանի դասմությունը ուսամելի է այն առումով, որ ցույց է տալիս աշխարհիկ և հոգենոր իշխանությունների համազործակցության արդյունավետությունը. Եկեղեցու դերը որպես կրթական գործի կազմակերպիչ, մշակույթի զարգացման մղիչ ուժ: Բավական է նշել, որ հենց Օրբելյան, Պոռշյան իշխանների ու Երկրամասի Եկեղեցական իշխանության՝ եղիսակողոսների ու մետրոպոլիտների հովանավորությամբ ու խալուսամքով է գործել Գլածորից սկզբանավորվող հայոց միջնադարյան համալսարանը, որն այնուհետև Տեղափոխվեց Շիրճոն, Որոսնավաճր. Տաթի: Սյունիաց եղիսակողոսներից շատերը հենց այդ համալսարանի շրջանավարտներ էին, որնց գործունեությունն իսկ աղացույց եր Արանց սասցած բարձր կրթության և հիմնավոր գիտելիքների: Իսկ դրանք ոչ միայն աստվածաբանական ու Վարդապետական էին, այլ նաև ազգային-հայրենասիրական: Դրանով կարելի է բացատրել այն հաստատականությունը, որով Սյունիաց աթոռակալներն ընդդիմանում էին Կիլիկիայում գտնվող Նայոց Կաթողիկոսության առաջարկած կրոնածիսական ու դավանարանական նորամուծություններին, որոնք իրենց հետ բերելու էին նախնաց ավանդների սպերում, վերջնական արդյունքում՝ հոգենոր ինքնության կորուս: Այս նոյն մտահոգությամբ էին Սյունիաց եղիսակողոսներն ու բարունակությունները դայրարում կաթոլիկ քարոզչության առաջամարտիկների՝ ումիթորների (միաւարներ) դեմ:

Սյունիքուն Օրբելյանները հաստավուն են Սյունիաց աթոռակալ Ստեփանոս Գ Ֆախր Էլ Մսեհ (1170-1216) աջակցությամբ, որը սերտ կապեր էր հաստատել իմշղես սելջուկյան բռնակալների, այնուև է Վրաց արքունիքի հետ: Նա իր քրոջ աղջկան աճուսանացնում է սելջուկյան գերիշխանությունից ազատվելու համար ուղիներ որնող Ելիկուն Օրբելյանի հետ եւ հետապայուն մեծ օժանդակություն ցույց տալիս վերջինիս որդում՝ Լիդարիսին, Սյունիք Տեղափոխվելու, այն ազատագրելու եւ նոր իշխանատունի հաստատելու գործում:

Ստեփանոս Գ-ը Տաթեի վանական շինությունների

Տաթեի վանք / Datev monastery

The Orbelian period in the history of the Siunik See is edifying, as it shows the efficiency of cooperation between secular and theocratic rule, the role of the church as a prime engine of education and a stimulus for cultural development.

The medieval Armenian University of Gladzor, which was subsequently moved to Hermon, Vorotnavank and Datev, was founded with the support of the Orbelian and Proshian princes and the Siunik clergy.

The majority of the Siunik bishops were graduates of the Gladzor University. Their activity was a telling example of their higher education and sound knowledge of theology, as well as the willingness to protect their country. This was evidenced by the Siunik patriarchs' persistent struggle against innovation in religious rites and profession of faith, introduced by the Catholicosate of the House of Cilicia, which would eventually lead to loss of spiritual identity and elimination of ancestral traditions.

The bishops and rectors of Siunik were deeply concerned about these threats and struggled against Catholic preachers.

The Orbelians settled in Siunik with the assistance of the Patriarch of Siunik Stepanos III Fahr El Mseh (1170-1216), who had close ties with Seljuk rulers and the Georgian court.

He had his niece marry Elikum Orbelian, who sought liberation from Seljuk domination. Fahr El Mseh greatly supported Liparit, the son of Elikum. The latter came to Siunik to liberate it and establish a new princely statehood.

Stepanos III proclaimed Noravank a See, since the Datev monastery was in ruins.

During the reign of his successor Sarkis I (1216-1242), the See split between Datev and Noravank. On the initiative of Sarkis I, St. Stephen the Precursor Church was built. Then he went to Cilicia and, with the help of Constantin I, Noravank was finally granted an independent ecclesiastical status. Thus, he also managed to secretly ratify the independence of Datev.

Sarkis remained in the monastery of Mlich for quite a long time. Then he left for Jerusalem and was martyred there by the soldiers of Salahaddin. The incumbent Catholicos of Datev, Hairapet I (1254-1296), renovated local ruined churches and founded a school where Stepanos Orbelian studied. Hairapet I made a pilgrimage to Jerusalem, then Cilicia, where he visited King Leo III (1270-1289).

Stepanos Orbelian (1286-1303), the son of

ավերակ լինելու դատճառով Նորավանքը հաստառում է որդես աթոռամիս: Նրա հաջորդի՝ Սարգիս Ա-ի (1216-1242) ժամանակ Երկփեղկվում է Սյունյաց աթոռը՝ Տաթե ու Նորավանք աթոռամիս կենտրոնացրով: Սարգիս Ա-ի նախաձեռնությամբ կառուցվում է Նորավանքի Ս. Ստեփանոս Նախավկայի եկեղեցին: Դրանից հետո նա այցելում է Կիլիկիա, Կոստանդին Ա Բարձրեւորոցու միջոցով Նորավանքը վերջնականապես հաստառում որդես առանձին եկեղեցականվիճակ (Վարչաւարածքային միավոր), այսուհետ լրեսայն կերպով վավերացնելով նաև Տաթեի առանձին վիճակ լինելը: Սարգիս Երկար ժամանակ Մլին վաճրում (Կիլիկիա) ճգնելուց հետո զնում է Երուսաղեմ և այնտեղ նահատակվում Սալահեղինի զիավորների ձեռքով:

Տաթեում աթոռակալող Տայրամետ Ա-ը (1254-1296) վերանորոգում է տեղի ավերված եկեղեցիները և հիմնադրում դղյոց, որ սովորում է նաև Ստեփանոս Օրբեյանը: Տայրամետ Ա-ը ուստագնացություն է կատարում Երուսաղեմ, իսկ այնուհետև զնում Կիլիկիա և այցելում թագավոր Լենոն Գ-ին (1270-1289):

Տարսային Օրբեյանի որդի Ստեփանոս Օրբեյանը (1286-1303), սկզբնական կրթությունն ստանալով Տաթեում, 1280 թ. Նորավանքում ճենադրվում է կուսակրոն քահանա: Այդ ժամանակ (1282-1284 թթ.) միջնադարի հայ խոշորագոյն բարոյնամետներից մեկը՝ Ներսէս Մշեցին հաստատվել է Գլածորում, որ եւ դիմում է Ստեփանոսը՝ կատարելազորդվելու համար: Գլածորում սովորում է մի քամի տարի և Ներսէս Մշեցու վարդապետական գավագան ստանում: Դրանից հետո՝ 1285 թվականին, նա ընտրվում է Սյունյաց աթոռակալ և ճենադրության համար ուղենորվում Կիլիկիա, որ ջերմ ընդումելություն է գտնում Լենոն Գ թագավորի մոտ: Թագավորն առաջարկում է Ստեփանոս Օրբեյանին գրադեցմել կաթողիկոսական թափուր զահը, բայց նա, գիտակցելով Սյունիքում իրեն ստասող գործի կարտուրությունը, մերժում է:

Նորընտիր կաթողիկոս Կոստանդին Բ Կատուկեցու (1286-1289) առաջին գործերից մեկն է լինում Ստեփանոս Օրբեյանին ճենադրելը որդես «...մետրապօլիս

Օրբեյանների գինացած Նորավանք / The Orbilians' coat of arms at Noravank

Tarsayich Orbelian, received primary education in Datev. He was ordained a celibate priest in 1280, in Noravank. At that time Nerses of Mush (1282-1284), one of the major medieval rectors, had settled in Gladzor.

Thus, Stepanos Orbelian applied to Gladzor University for training.

He studied at Gladzor for several years and received a vardapet's staff from Nerses of Mush. Subsequently he was elected patriarch of Siunik in 1285 and went to Cilicia for ordination. He received an enthusiastic welcome by King Leo III, who offered him the vacant catholicossal throne. Realizing the importance of

Պարոն Սարգսի տապանաքարը / Baron Sarkis's tombstone

մեծ աթոռոյն Սիւնիք ի վերայ այլոց եղիսկողոսացն, որ կային աստ և ամդ ոմանք ի Վայոց ձոր և ոմանք ի Տաթև¹: Ուշադրության արժամի է այն փաստը, որ Ստեփանոս Օրբեյանը նշանակվում է ոչ ճիշյան որդես մետրոպոլիտ Սյունիք, այլև «...ղուատափրամատ ղատիարքին Հայոց, այսինքն՝ նախաթռող լինել և գոյն ամենայն եղիսկողոսաց Հայոց»², կամ «...ղուոնփրոնատ Հայոց Մեծաց»³: Ըստ Տր. Կենայշի, հունարենից փոխառված ղուոնփրոնատ բառը նշանակում է «առաջին խորհու կամ խնամակալ»⁴, իսկ ըստ «Նայկազեան» բառարանի՝ «որդես թ Առաջին խոհական խնամակալ, և վարժադես, վարդապետ, ուսումնաւոր, իմաստաւոր և նզնաւոր»⁵: Վաղարշապանալով այս հարցին, Մադարիա Օրմանան սրբազնը գրում է, որ մինչ այդ Ամինի եղիսկողոսամերին և վերադափած նախաթռոռությունը Հայոց կաթողիկության Կիլիկիայում գտնված ժամանակ, «քայլ Ամին հետքիտ կորուսած և իր կարենութիւնը, և Սիւնիքի դիրքը նորեն բարձրացած և Օրբելեամերուն՝ Սմբատի և Տարսային շնորհիվ»⁶:

Մեկ տարի Կիլիկիայում մնալուց հետո Ստեփանոս Օրբեյանը վերադառնում է հայրենի երկրամաս: Տաթևի եղիսկողոսամերը փորձում են Ստեփանոս Օրբեյանի՝ Տաթևի և Նորավանի աթոռները միավորելու ծրագրերը խոչընդունելու, սակայն նա կարողանում է տսանալ նաև երկրի ընդհանուրական տերի՝ մոնղոլ խաների համաձայնությունը և իր հոր՝ Տարսային իշխանի օժանդակությամբ նորից միավորել Սյունիք աթոռը: Ենազայում Ստեփանոս Օրբեյանն իր ղատմության մեջ վկայարենում է Տաթևի ու Նորավանի եղբայրական հարաբերությունների սկզբունքների սահմանումը. «Բայց այս երկուսի համար է մեկ եղիսկողոսություն դիմի լինի՝ մեկ առաջնորդով ու իշխողով. եւ ով որ եղիսկողոս լինի, շհամարձակվի երկու հայացքով ու երկու մարզով նայել սրանց մեկի նկատմամբ առավել հոգ տանելով: Այս տան մեջ ով ու նախանձ շղիշի լինեն, սրանց կրոնավորները շղիշի ասեն. «Դու տաթևացի ես կամ նորավանցի», այլ դիմի լինեն մեկ ամձ և մեկ սիր»⁷: Օրբեյանն ինքն է հավատարիմ և մնում այս ղայմանին: Այս շրջանում Սյունիքում նոր թափ է տանում շինարարությունը, բուռն ծաղկում է արդու եկեղեցական ու ճշակութային կյանքը:

Կիլիկիայում աթոռակալու նոր կաթողիկոս Գրիգոր Անավարդեցու (1293-1307) 1297 թվականներին սացված նամակով առաջարկվում էր ղավանարանական զիջումներ կատարել հոյն եկեղեցուն: Դրան ի ղատախան Ստեփանոս Օրբեյանը Սյունիքի ու հարակից շրջաննե-

¹ Ստեփանոս Օրբելեան, Ղատմություն նահանգին Սիւնիքան, Թիֆլիս, 1910, էջ 313:

² Նոյն տեղում, էջ 351:

³ Նոյն տեղում, էջ 17:

⁴ Տր. Կենայշ, Տայերեն արմատական բառարան, հ. Դ, Երևան, 1979, էջ 108:

⁵ Նոր Բառզիրք Նայկազեան լեզուի, հ. Բ, Երևան, 1981, էջ 661:

⁶ Ս. Օրմանան, Ազգաւատում, հ. Ա, Ս. Եֆմիածին, 2001, էջ 1701:

⁷ Ստեփանոս Օրբեյան, Սյունիքի ղատմություն, թարգմանությունը, Անրածությունը և ծանրագրությունները Ա. Արքահանյան, Երևան, 1986, էջ 375:

the work that awaited him in Siunik, Stepanos Orbelian refused the offer.

One of the first tasks of newly elected Catholicos Constantin II (1286-1289) was the ordination of Stepanos Orbelian as a Metropolitan of the Great See of Siunik and the leader of the Episcopate in Vayots Dzor and Datev.

Referring to this question, His Beatitude Maghakia Ormanian wrote that when the Armenian Catholicosate was in Cilicia, the Great See was under the jurisdiction of the bishops of Ani.

However, Ani gradually lost its significance and Siunik gained power once again, owing to Smbat and Tarsayich Orbelian.

After having spent a year in Cilicia, Stepanos Orbelian returned to his native land. The bishops of Datev impeded Stepanos Orbelian's intention to unite the Sees of Datev and Noravank, but he succeeded in reuniting the See of Siunik with the permission of the country's Mongol rulers and the support of his father, Prince Tarsayich.

Later, Stepanos Orbelian defined the principles of friendly relations between Datev and Noravank in his History. There should be one episcopacy for these two monasteries, with one leader. And the bishop dare not be partial towards any of the two. Neither should he care more for one or the other. There should not be envy or hostility in this house. The priests should not say, "You are of Datev or of Noravank." They should be united like a single heart. Orbelian was faithful to this principle. During this period, cultural and ecclesiastical life, as well as construction, reached a pinnacle in Siunik.

In 1297, the new Catholicos of Cilicia received a letter from Gregory of Anavarza (1293-1307) suggesting diplomatic compromises with the Greek Church.

In response to it, Stepanos Orbelian convened a meeting of bishops, vardapets and princes from Siunik and the neighboring towns, called the First Council of Noravank. The Council unanimously denied the demand of Gregory of Anavarza.

Orbelian disproved the orientation of Cilicia, based on hard facts and, on behalf of the Armenian Church's profession of faith, ended his speech as follows: "We'd rather descend to Hell than ascend to Roman Heavens."

This letter played a significant role in preserving the principles of profession of faith and

Սանելիքարձեան Առաջնորդութեան համար գրված մեսացրից 1302թ. (Սանելիքարձեան)
Miniatures from manuscript written for Stepanos Orbelian, 1302 (Matenadaran)

Ի եղիսկողոսմերի, վարդապետմերի եւ իշխանմերի ճամանակցությամբ գումարում է Նորավանքի առաջին ժողովը, որ ճիածայն կերպով որոշվում է մերժել Անավարդեցու նորամուծությունների ղահանջը: Օրբեյանը հայ եկեղեցու դավանանքի ամսասանության դիրքերից հիմնավոր փաստերով մերժում է Կիլիկյան օսարամությունը եւ խոսք Եղրափակում «Նաևան եմք մեր ընդ մեր հարսն ի դժոխս իշխանել եւ ոչ ընդ ճողոնց յերկինս ելանել» բառերով: Այս նամակը շափազանց ճեծ ճշանակություն է ունենում Նայ Եկեղեցու որդեգրած դավանաբանական սկզբունքների ու եկեղեցական-ազգային սրբագրության մեջ:

Ստեփանոս Օրբեյանի շրջանից սկսած, Անավարդեցու գործելակերպի ղահանության մերժության մեջ ունենալու համար այլևս չին դիմում Նայոց կաթողիկոսին, չին մեկնում Կիլիկիա, այլ յուրաքանչյուր մերժություն ճենադրում էր իր հաջորդին:

Մոնղոլների շիրապետության ղայճանմերում Սյունիաց հոգենոր իշխանության հաստատում իրավական կարգավիճակն աղահովելու համար Օրբեյաններն ընտրում են հոգենոր եւ աշխարհիկ իշխանության յուրօհնակ գուգորդման ուղին: Տարսային իշխանը որդում՝ Ստեփանոս Օրբեյանին դարձնում է Տաթեանի, Նորավանքի, Ցախացքարի ու Վրատեսի հայրենատեր: Ինչպես այս ճամփան Ստեփանոս Օրբեյանն է գրում, «...հանեալ եր քամին մառանութեան մեզ զվանուայս իրոյ իշխանութեան՝ զՏաթեան, զՆորավանք, զՑախացքար, զՎրատիս եւ զայսն ամենայց»⁸:

Իսկ ճոնողությունը կատարում է այդ իրավունքը («Վերսին հաստատեաց ի մեզ զբովանդակմ՝ կրկին իշխանութեամբ՝ հոգենոր եւ ճարմնաւոր»): Միաժամանակ հոգենոր եւ աշխարհիկ իշխանությունը վարելու իրավունքը փոխանցվելու Ստեփանոս Օրբեյանի հաջորդներին, որոնք Օրբեյան տոհմի ներկայացնություններ ինքն էնտաքրի ու, որ Օրբեյան տոհմից սերող Սյունիաց հաջորդ եղիսկողոսներն իրականացնելով հոգենոր եւ աշխարհիկ իշխանություն, իրենց հոգենոր (ճենադրության մասնակ ստացած) անվանը գուգահեն ղահմանում էին

⁸ Ստեփանոս Օրբեյան, էջ 352:

national traditions adopted by the Armenian Church.

The metropolitans and bishops of Siunik didn't ask the Armenian Catholicos for ordination and didn't leave for Cilicia any more during the reign of Stepanos Orbelian, as a result of the position taken by Gregory of Anavarza. Instead, each metropolitan ordained his own successor.

In order to ensure sustainable juridical status for the clergy of Siunik during the Mongol domination, the Orbelians opted for a combination of secular and spiritual power.

Prince Tarsayich appointed his son Stepanos Orbelian the Patriarch of Datev, Noravank, Tsakhatskar and Arates, which was confirmed by the Mongol Prince Arghoun.

Stepanos Orbelian's successors were endowed with the right to secular and theocratic rule. They were descendants of the Orbelian dynasty.

Interestingly enough, subsequent Siunik bishops from the Orbelian family maintained their Christian names alongside their ordination names.

Thus, they were referred to by two names, such as Hovhannes-Orbel, Stepanos-Tarsayich, Stepanos-Sultanshah and Stepanos-Ivane.

Noravank was the See of Stepanos Orbelian, where he wrote his illustrious History. He was the patron of talented master Momik, who, working in Noravank, had illuminated an exceptional gospel at his behest. Momik also had built churches and created cross stones by order of Armenian princes and princesses. However, Stepanos Orbelian attached great importance to Datev, where he had built St. Gregory Church and ordered gigantic bells for the monastery.

Stepanos Orbelian died in 1303 and was

Ս. Ստեփանոս եկեղեցի / St. Stepanos Church

Առևտ աշխարհական անումները, որով առաջանում էր յուրօհիմակ երկանում՝ Շովիաննես-Օրբել, Ստեփանոս-Տարսային, Ստեփանոս-Սոլյամշահ, Ստեփանոս-Իվանե:

Ստեփանոս Օրբեյանի աթոռամիսը Նորավանքը լրացամբը էր, այստեղ է գրել և իր ճշանավոր դատմությունը: Նրա հովանավորյան էր Նորավանքում աշխատող բազմաշնորհ Մոմիկը, որը Ստեփանոս Օրբեյանի համարարությամբ գրել ու դատկերազարդել է մի բացախկ առձենն Ավետարան, իսկ Օրբեյան տան իշխանների ու իշխանությունների դատվերով կառուցել եկեղեցիներ, կերտել խաչքարեր: Սակայն Ստեփանոս Օրբեյանը մեծ ուշադրություն էր դարձնում Տաթենին, որ կառուցել է Ս. Գրիգոր Եկեղեցին, վանքի համար դատվիրել հսկայական զանգեր:

1303թ. մահացած Ստեփանոս Օրբեյանին⁹ հաջորդում է Արա հորեղայր Իվանեի թոռոք՝ Շովիաննես-Օրբելը (1300-1324), որն աշակերտել է Եսայի Նշեցուն եւ դեռևս Ստեփանոս Օրբեյանի կենդանության ժամանակ ճամաշվել որդես Սյունիաց հաջորդ մետրոպոլիտ: Նա նյութաղեն օժանդակել է Գևառորդի համալսարանին, եղել այդ համահայկական կրթօջախը հովանավորողներից մեկը: Շովիաննես-Օրբելի ճասին Մոմիկի գրած մի հիշատակարանում ասվում է. «Տե՛ Օրբելի Յովան!՝ վերատեսուց զահերեց երից աթոռոց՝ Տաթենյ եւ Նորավանից եւ Յաղացքարոյ՝ գլուխ երկուսասան զաւազանաց»¹⁰: Նեմց Շովիաննես-Օրբելի դատվերով կ Մոմիկը 1321 թվականին կառուցել է Վանի Ս. Կատվածածին գեղաշեն Եկեղեցին:

⁹ Ստեփանոս Օրբեյանի՝ Նորավանքի զավթում դատիվամակած ասպարագի վրա գրված է. «Ի թվիս ՀԾԲ (1303). այս է շիրմի յանձնաւան մեջի մետաղապահին Սիմեոն Ստեփանոսին» (Դիվան հայ վիճակության, դր. 3, կազմեց Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1967, լո 233):

¹⁰ A Catalogue of Medieval Armenian Manuscripts in the United States, By Avedis K. Sanjian, Los Angeles-London, 1976, p. 85.

buried in Noravank. His cousin Ivane's grandson Hovhannes-Orbel (1300-1324) took over. The latter had apprenticed at Isaiah Nich and was acknowledged as Stepanos Orbelian's successor during the latter's lifetime.

Hovhannes-Orbel sponsored the University of Gladzor, the pan-Armenian cultural colony.

There is mention of Hovhannes-Orbel in a colophon by Momik: "Father Hovhannes-Orbel, Patriarch of three major Sees, i.e. Datev, Noravank and Tsakhatskar and twelve bishops."

By order of Hovhannes-Orbel, the Areni church of the Holy Virgin was built in 1321.

During the reign of Hovhannes-Orbel, the delegate of Constantin III (1307-1322) came to Siunik in order to reach a compromise with the Catholic Church.

To this end, the Second Council of Noravank was convened, headed by the Metropolitan, and the delegate returned with a refusal.

Demands of the Cilician court and Catholicosate for profession of faith and ritual compromises were soon followed by the real threat of conversion, when Catholic preachers appeared in Kirna and neighboring towns, and launched a massive proselytizing campaign, joined by allied Armenian clergy.

Hovhannes-Orbel, along with his successors and rectors, Isaiah of Nich and his pupils as well as Hovhannes of Vorodan and Gregory of Datev, made every effort to halt that destructive course.

The next Metropolitan of Siunik, Stepanos-Tarsayich (1314-1331), the nephew of Stepanos Orbelian's brother Jelal, had also apprenticed to Isaiah of Nich.

When Hovhannes-Orbel was still alive, they both struggled against the Monophysites and supported the Gladzor University.

In fact, noble bishops of the Orbelian dynasty became the owners of these monasteries, inheriting the See of Siunik.

Stepanos Orbelian and his two direct successors, Hovhannes-Orbel and Stepanos-Tarsayich, were the three outstanding Metropolitans of Siunik, who made valuable contributions to the spiritual and ecclesiastical progress of the region.

However, difficulties occurred as a result of changes in the political situation as well as in theocratic rule.

After the Muslims had assassinated Bishop Stepanos Sultanshah (1370's), the great-

Նորավանքի հայության պահելիք / Noravank as viewed from the southeast

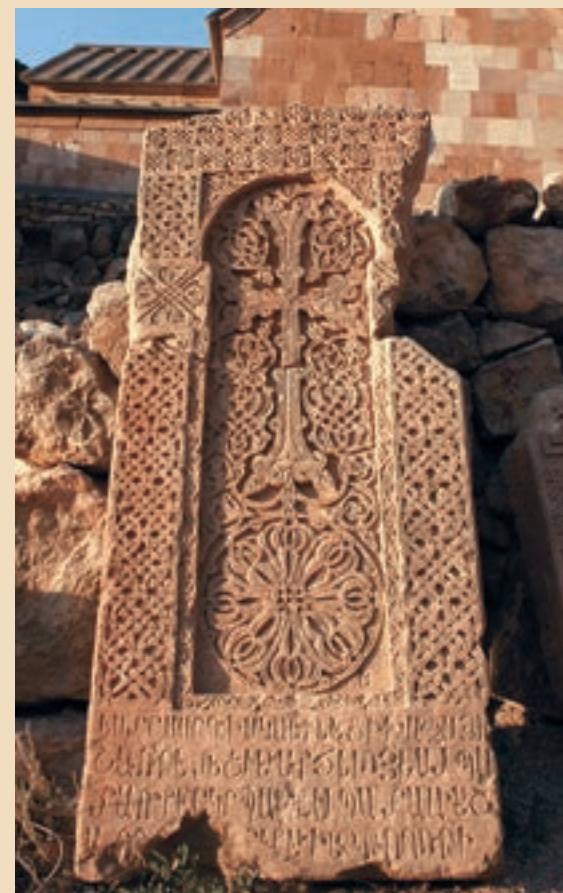
Տովհաննես-Օրբելի ժամանակ Կիլիկիայից Սյումեր է զալիս Կոստանդին գ Կեսարացու (1307-1322) ղատվիրակը՝ կաթողիկ Եկեղեցուն արվելիք զիջումների ղահանցով, որի համար մետրոպոլիսի գլխավորությամբ գումարվում է Նորավանքի Երկրորդ ժողովը, եւ ճեմճողական ղատախսան ուղարկվում: Կիլիկյան արքումիքի ու կաթողիկոսության դաշանարանական ու ծիսական զիջողականության ղահանցներին շուտով միանում է այլադավանության իրական վասնզք, երբ Զռնայում ու շշակա քնակավայրերում հայտնվում են կաթողիկ քարոզիչներ և իրենց շուրջը համախոն հայ հոգեուրականներ հավաքելով լայն քարոզչություն սկսում: Տովհաննես-Օրբելը, նրան հաջորդած Եղիսկողոսները, բարումալես Եսայի Նշեցին իր սամերով ու աղա Տովհան Որոսնեցին եւ Գրիգոր Տաթեացին իրենց աշակերմների հետ միասին, հմարավոր ամեն ջանք ու միջոց գործադրում են արգելելու համար այդ վմասակար ընթացքը:

Սյումեաց հաջորդ մետրոպոլիս Ստեփանոս-Տարսայինը (1314-1331)¹¹ Ստեփանոս Օրբելյանի Զալալ Եղբոր որդին, նոյնական աշակերտել Եսայի Նշեցուն: Շնորհան Տովհաննես Օրբելի կենդանության օրոք նրա հետ ղայքարել է ունիթորների դեմ, օժանդակել Գլանորի համալսարանի գործումներյամբ: Մի հիշատակարանում Ստեփանոս-Տարսայինը կոչվում է «Տե վերատեսուշ զահերլց եւ զորիս արհենից աթոռոյս Սիսնեաց Տաթեայ եւ Նորավանց եւ Յախացքարոյ, դես Երկուսասան զաւառաց»¹¹: Փաստում Սյումեաց աթոռը ժառանգելու միջոցով այս վանքերի մեջ նարձել Օրբելյան տոհմի իշխանազում Եղիսկողոսները:

Ստեփանոս Օրբելյանը եւ նրա Երկու անմիջական հաջորդները՝ Տովհաննես-Օրբելը և Ստեփանոս-Տարսայինը Սյումեաց մետրոպոլիտության Երեք խոշոր դեմքերն են, որոնք անգնահատելի դեմ են կատարել Երկրամասի հոգեւոր-Եկեղեցական կյանքի ծաղկման համար: Նրանցից

grandson of Stepanos Orbelian's brother and the grandson of Burtel the Great, the See of Siunik was temporarily governed by the rectors of the University, Hovhannes of Vorodan and Gregory of Datev.

Despite unfavorable political conditions, Hovhannes of Vorodan and Gregory of Datev managed to preserve the Armenian university, transferring it from one place to another (Vorodnavank, Arakunis and Datev), to create

Խաչքար / Cross-stone

¹¹ L. Խաչիկյան, ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Երևան, 1950, էջ 231:

հետո, սակայն, քաղաքական իրավիճակի փոփոխման հետեւանքով դժվարություններ են առաջացել նաև Եկեղեցական իշխանության համար: Ստեփանոս Օրբելյանի եղբայրը ծոռնորդի եւ Բուրթել Մեծի (1304-1344) թոռ Ստեփանոս-Սովորամշահ Եղիսկողոսի՝ մահմեղականների ձեռքով սղանությունից հետո (14-րդ դ. 70-ական թվականներ) Սյունիաց աթոռը մամանակավորաբես կառավարվել է Տեղապահների՝ հայոց վարդապետարանի բարումաբեմեր Հովհան Որոսնեցու եւ Գրիգոր Տաթեացու միջոցով: Չնայած քաղաքական անբարենպաս դայնաներին՝ Հովհան Որոսնեցին ու Գրիգոր Տաթեացին կարողացել են տեղից տեղ փոխադրվելով (Որոսնավանք, Վայրակումիս, Տաթե) դահլյանել հայոց համալսարանը, ստեղծել աստվածաբանական Երկեր, ընդօրինակել տալ քազմաթիվ ձեռագրեր, կրթել հայոց առաջնորդների սաների: 14-15-րդ դարերում քացի Օրբելյաններից հանդիս են Եկեղեցակողոսներ այլ տոհմերից:

Օրբելյանների ծաղկման շրջանին հաջորդել են դժվարին մամանակման: 15-րդ դարի սկզբներից նրանք հալածանքների են ենթարկվել, եւ իշխանների մի մասը գաղթել է Վրաստան: Սյունիաց աթոռը թեև գրկվել է հովանավորությունից, սակայն շարունակել է գործումնությունը, գորացել ժողովրդի ոգին, դահլյանել դրանցները:

Օրբելյան վեցշին շառավիղներից Ուուստանը եւ այումեցի Եկեղեցական գործիչները մեծաբես նողաստել են 1441 թ. Ամենայն Հայոց կաթողիկոսական աթոռը Ս. Էջմիածնում վերահստատելու գործին:

theological works, make copies of numerous manuscripts and educate hundreds of pupils.

In the 14th-15th centuries there were bishops from other dynasties besides the Orbelians.

Hard times followed the period of prosperity of the Orbelians.

In the early 15th century, they were persecuted and some princes were forced to flee to Georgia.

Although the See of Siunik was deprived of its continued activity, it encouraged the people and preserved the schools.

The last representative of the Orbelian dynasty, Roustam, as well as the Siunik clergy, contributed greatly to the re-establishment of the Armenian Patriarchal See in Holy Etchmiadzin in 1441.

Ովտավորների խաչերը Ս. Աստվածածին Եկեղեցու պատին / Crosses carved by pilgrims on a wall of St. Astvatsatsin Church

Ստեփանոս Օրբելյանը Նորավանքի մասին

Սյունիաց մետրոպոլիտ Ստեփանոս Օրբելյանը ոչ միայն նշանավոր եկեղեցական գործիչ էր, այլև բազմարդյուն հեղինակ, աստվածաբան, դատմիջ, բանասեղծ: Նրա գրական ժառանգությունը զարմանալիներեն ներդաշնակ է նրա եկեղեցական-ազգային գործությամբ: Որդես հոգենոր դեմք ու նաև քաղաքականությամբ մոտ կամքմած գործիչ, անհրաժեշտաբար դիմի տեղյակ լիներ դատմությանը, ուստի հսկայական աշխատությամբ գրել է Սյունիաց առավել ամբողջական դատմությունը: Բացի այդ կազմել է 1193-1290 թթ. ընդգրկող մի առանձին ժամանակագրություն: Որդես աստվածաբան-ժեսարան և նայ Եկեղեցու վարդապետության ջատագով գրել է «Նականառությին ընդդիմ Երկարնակաց» երկը (1302 թ.) նվիրված քաղեղոնականության եւ աղանդերի հերթանը, իսկ Խաչառուն Կեշառեցու դատվերով՝ «Պատճառ ժողովոյն Քաղկեդոնի» գործը:

Որդես հայրենիքի ճակատագրով ճահող ճարդ ու մեծ հայրենասեր գրել է «Ոդք ի Սուրբ Կաթողիկեց» (1300 թ.) բանասեղծությունը, որ, Սուրբ Էջմիածնի տաճառ անձնավորելով, նրա թերանով ողբում է անկախությունից գրկված Հայաստանի վիճակը, կաթողիկոսական աթոռի տարագիր լինելը, միաժամանակ ցիրուցան եղած հայ ժողովրդի կոչ է անում հաճախմբվել իր շուրջը, այդտեղ վերահաստակ Հայոց թագավորական զահը եւ հայրապետական աթոռը: Լավատեսական ոգեստորությամբ ավարտելով իր խոսքը՝ Ստեփանոս Օրբելյանը գրում է, որ եթե Կաթողիկեի կոչին ականջալոր լինելով հայ ժողովուրդը «քնից զարթմի», առա նրա աղազան այնքան լավ կինը, որ այլևս կարիք չի լինի մայսկին փառքը հիշելու:

Բացառիկ է Ստեփանոս Օրբելյանի դեր հայ դատմագրությամ մեջ ոչ միայն որդես Սյունիքի դատմիջ, այլև դատմության նկատմամբ հետազոտական վերաբերությունը ունեցող հեղինակ: 1297-ին Նորավանքում ավարտած իր «Պատճառությին նահանգին Սիսական» կոթողային աշխատության մեջ նա ներկայացրել է Սյունիքի ընդգրկում դատմությունն ու աշխարհագրությունը, որի համար օգտագործել է ոչ միայն նախորդ դատմիջների երկերը, այլև դիվանական պայմաններ, նամակներ, վիճակրեր եւ այլն: Սյունիաց դատմության մեջ նա բազմիցս անդրադարձել է մետրոպոլիտական աթոռամիս Նորավանքին: Ասորեն ներկայացնում ենք Ստեփանոս Օրբելյանի Պատճառության որոշ քաղվածքներ, աշխարհաբար խմբագրված թարգմանությամբ, որոնք վերաբերում են Նորավանքին:

Կարեն Մաթևոսյան

Stepanos Orbelian on Noravank

Stepanos Orbelian, Metropolitan of Siunik, was not only a distinguished clergyman, but also a theologian, historian and poet. His clerical and national activity is in striking harmony with his literary heritage. As a spiritual leader and political figure, he had to be well versed in history.

Orbelian wrote the complete history of Siunik in a magnificent work. Furthermore, he compiled a separate chronology, including the years 1193-1290. As a theologian-theoretician and a supporter of the doctrine of the Armenian Church, Stepanos Orbelian created works criticizing churches that abided by the resolutions of the Council of Chalcedon, such as the "Disapproval of Chalcedonianism" (1302) and the "Reason for the Chalcedonian Council" commissioned by Khachatur Kecharetsi.

As a patriotic man who was deeply concerned about the fate of his homeland, Orbelian wrote the poem "Lament for Holy Katoghike (the Mother See of Holy Etchmiadzin)" (1300). Here, through personification of Holy Etchmiadzin, he laments about Armenia deprived of independence and the See of the Catholicosate in exile. Orbelian calls upon the Armenians scattered around the world to unite behind him, re-establish the royal throne and the patriarchal seat in Siunik.

Orbelian ends his speech with optimistic inspiration, hoping that the people of Armenia will listen to the lament of Katoghike and awaken from their slumber. Thus, they would have a better future, and there would be no need to remember its glorious past.

Stepanos Orbelian played an important role not only as the historian of Siunik in Armenian history, but also as a researcher in this field.

In 1297 he presented the complete history and geography of Siunik in the historiographic masterpiece "History of Siunik."

Orbelian used not only the sources of previous historians, but also materials, letters and lithographs from archives. He repeatedly referred to the Metropolitan Seat of Noravank.

See below for extracts from Orbelian's history on Noravank, translated and edited in modern Armenian.

Karen Matevosyan

Նորավանքի ձոր / Ravine of Noravank

Նորավանքի Ս. Կարապետ Եկեղեցու Եւ Ս. Փոկաս մատուռի մասին

Մրանից շատ ժամանակներ առաջ, վաղ օրեւ ու երկար տարիներ ի վեր այն ներ ու անձուն ծորակում մի հարմար տեղում կառուցված լր մի եկեղեցի՝ կրաշաղախ քարերով՝ Սուրբ Կարապետի աճվաճք, հոյժ սքանչելագործ, ազդեցիկ ու աճվաճի շրջակա սահմաններում։ Նրա մոտ բխում լր քաղցրահամ մի աղբյուր, եւ ամբողջ ծորը զարդարված լր այզիմերով ու թամմարախիս դժուառու ծառերով։

Նոյն ձորում, խիս քարակոյստիր մեջ կար նաև մի այլ եկեղեցի՝ կառուցված Փոկաս սուրբ հայրապետի ամվաճք: Եւ եկեղեցու մեջ, թեմի տակից մի քիչ զոր երթագույն է առաջ գալիս: Մաս մասին շատ հիմն ավանդություններից ինձացանք, թե սուրբ հայրապետ Փոկասի Աշխարհերից բերվել ու այնտեղ երթագույն է առաջ գալիս: Դա գարեանալի հրաշքներ երթագույն է առաջ գալիս:

Ս. Ստեփանոս Նախավկա Եկեղեցու կառուցման մասին

14

Տե՛ր Սարգիսը վեց հարյուր վաթունի իմաց թվականին (1216 թ.) Նորավանքում գեղատեսի ելեւեցու հիմք

On St. Karapet Church of Noravank and St. Pokas Chapel

St. Karapet Church, built of mortar, was erected many years ago in a picturesque location of a narrow and remote ravine.

The splendors of the church were known beyond its borders. A freshwater spring ran near it and the whole gorge was covered with orchards.

Another church named after Patriarch Pockas was built in the same gorge. Water containing medicinal oil flowed from beneath the altar of this church. Old legends tell that it miraculously effected cures; it healed diseases that people suffered from, like leprosy and decaying wounds. Hopefuls came here to wash themselves and anoint their bodies with oil, after which they were cured. Meanwhile, those who were close to death immediately passed away.

That is why this miraculous place was known throughout the country.

On the Construction of St. Stepanos Nakhavka

In 1216, Fr. Sarkis laid the foundation of a picturesque church called Noravank by order of Elikum, the son of Grand Prince Liparit from the renowned Orbelian dynasty of Georgia. He had the majestic church of St. Stepanos Nakhavka built with eight circular altars inside.

Ա. Կարպետ եկեղեցու ավելացնելու և Ստեփանոս եկեղեցին
Ruins of St. Karapet Church and the church of St. Stepanos

Ե դնում՝ հրամանով ու օժանդակությամբ Ելիկումի, որ որդին լր մնձ իշխանաց իշխան Լիլարիշի. Վրաց աշխարհից եկած Օրբելյան մեծ ճահամետական տնհմից: Յոթ տարի աշխատելով ավարտում է հրաշակերտ կերպածքով, մերսում ուր խորհրդավոր խորամներ ունեցող Սուրբ Նախավկայի անվանք եկեղեցին: Նա բազում արդյունավել ու երեսի գործերից հետ գնում է Կիլիկիա, ճայոց բարեկայաց արքա Նեթումի մոտ: Նրանից մնձ դատիվ մերի և արժանանում եւ համգույան տեղ ստանում ավագ Միհնը: Այնտեղ շատ ճգմելով գնաց Երուսաղեմ սուրբ քաղաքը, մեր Կատված եւ Փրկիչ Հնուս Քրիստոսի գերեզմանը: Երկրագելով Կածոն քայլած տեղերին՝ այստեղ գտնում է ամեջին դարգենք՝ սուրբ Ստեփանոս Նախավկայի աջը, եւ վերցնում է մի ֆրամկից, քանի որ այն ժամանակ ֆրամկներն ինձ շիրում սուրբ քաղաքին: Այժ վրա ֆրամկ, հոյն ու ասորի գրով գրված լր, թե սուրբ Ստեփանոս Նախավկային: Այն ուղարկում է Նորավանքի սուրբ ովոսը, որը եւ կա այնտեղ, սուրբ եկեղեցու մեջ:

Ստեփանոս Օրբելյանի պատմության՝ Նորավանքում գրված հիշատակարանից

Գրեցինք այս քաղցրախոս դատմությունը վկայաբերելով նախանաց դղորության հիշատակարանները, ոչ ընդհանրական, այլ միայն Սիսսական աշխարհին վերաբերող, որ կոչվում է «Հիշատակաց մատյան»: Եւ թողեցինք սա որդես ամջնջելի հուշարձան եւ գովելի հիշատակ աղազա ժամանակներին, Սյումյաց սուրբ եւ փառահեղ Աթոռի հաստատության եւ նրա խնամքի ներքո եղած եկեղեցների դայձառության հաճար:

After many productive and significant works, Fr. Sarkis left for Cilicia, to the devout King Hetum of Armenia. The king received him with great honors and gave him Mlich as a resort. After he had performed his best endeavors there, he went to the holy city of Jerusalem to see the Tomb of Our Lord and Savior Jesus Christ.

While worshiping the ground God had walked on, Fr. Sarkis found the right hand of St. Stephen the Protomartyr. He got it from a Catholic, since the Catholics controlled the Holy City at that time. The inscription in Latin, Greek and Assyrian read that the right hand belonged to St. Stephen.

Thus, he sent it to the church of Noravank, where it is presently kept.

From a Colophon Written in Noravank by Stepanos Orbelian

We've written this sweet story referring to the ancestors' notes concerning only the land of Sissian, entitled "Book of Memories." We've left it as an indelible monument for the times to come, for the establishment of the Holy Patriarchal See of Siunik as well as for the churches under its trusteeship. This book was written in 1297, in the sublime and celebrated monastery of Noravank, under the protection of these temples and holy crosses, in severe days when we

Արդ՝ պյութենք հավաքվելոց հետո զիրքը շարադրվեց... մեր Հայոց թվականության տասնչորս հոբելյանին (14x50=700) եւ քառասունից (700+46+551=1297) թվին... Նորավանքի այս վսեմ եւ փառաբնակ ովտում, աստվածաբնակ այս տաճարների ու աստվածակիր խաչերի հովանավորության մերք, նօդին եւ դառնադաման օրերում, երբ գտնվում էմք համատարած տազմաղի մեջ, միշտ եռակի դիմադրողականությամբ՝ աշքենու հառած ժիայն երկմային խմաճատարությամբ: Դրա համար զետեսաւած խմադրում եմ սրբազնամերիդ դասերին, որ մեզ հիշճան արժանացներ եւ շանտեսեր իմ ամենությունը, երբ հողացած լինեմ անխնաճ գերեզմանում, այլ համարեր, որ ձեր աշքի առաջ մուրացկանի նճան փեշ վեր բռնած՝ շառագունած դեմքով ու վշտահար երեսով ձեզանից ողորմության փշրամքներ եմ խմադրում, այսինքն՝ ուզում եմ, որդեսզի մեկ անզան երկմային զոհաբերության՝ դատարագի արժանի աներ: Եւ եթե այս գրքի մեջ ինչ-որ սխալներ կամ թերություն գտնենք, ավելի կամ դակաս, իիվանդագին ճշքով մի՛ դախարակեր, որովհետև մարդկային բնությանը հատուկ է սայթաբեր ու տկարանալ խոսքերի եւ գործերի մեջ, այլ ողջախոհ կամքով ուղղեք եւ աստվածային սիրով մերեք մնաց... Եվ դուք բոլոր ողորմած Ասծոնց մեկի դիմաց բյուրաղատիկ ողորմություն կգտնեք՝ երկրորդ կյանքով!:

¹ Դմճ. գրաբար՝ Ստեփանոս Օրբելեան, Պատմութիւն Ասհան-զիմ Սիսական, Թիֆլիս, 1910, լշ 344, 346-347,
506-508, աշխարհաբար՝ Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի դատարություն, թարգմանություն, Անրածություններ եւ ծանոթագրություններ Ա. Արքահանյանի, Երևան, 1986, լշ 285, 287, 392-393:

were overwhelmed with anxiety, gazing intently at the heavens.

So, I'm kneeling to beg Your Holinesses that I be remembered and not be neglected or consigned to oblivion when I'll have been turned into dust. Consider me a beggar then who asks you to remember him once in the Divine Liturgy.

In case you find mistakes or faults in this book, do not rebuke us, for to err is human. Rather, correct our mistakes with temperance and forgive us with divine love...

And the merciful God will have mercy on all of you in the next life.

Գավիրի ներսը, որտեղ զտնվում է Ստեփանոս Օրբելյանի տապանաքարը
Inside the narthex, where the tombstone of Stepanos Orbelian is located

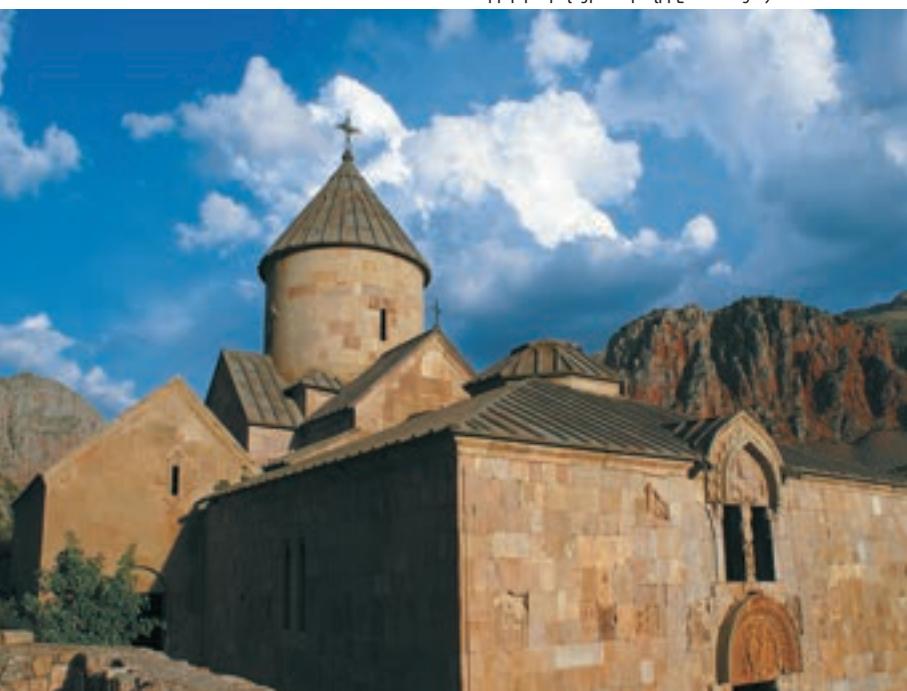
Սիրանես վարդութեան

Սիրանես ճաւրտարապետի անվան հնագոյն հիշատակությունը գտնվում է Վայոց ձորի Կրտսե գյուղի Շեմրի վանքի արձանագրության մեջ. «Ասուած ողորմի Սիրանեսի»: Վյատե Սիրանես ճաւրտարապետի շինած զավիթը ծավալով մեծ չէ, բայց խաչվող կամարների փայլուն գործադրությունը և զարդարանքների ու ամբողջ շեմրի խնամքուն ու բարձրարվես կատարությունը արդեն բավական է անմահացնելու մեծ արվեստագետի համբավը: Նայկական ճաւրտարապետության կառուցդական ձեւերից այդ լավագոյնի՝ խաչվող կամարների կատարման մեջ իր բաժինն ունի Սիրանես ճաւրտարապետը:

Սիրանես ճաւրտարապետի կառուցած երկրորդ հայտնի հուշարձանը գտնվում է Վայոց ձորի հոշակավոր Նորավանքուն:

1273 թ., երբ Սմբատ Օրբելյանը մեռավ Թավթիզում, եւ նրա դիակը Տեղափոխվեց հայրենիք, Սմբատի փոխարտեա տոհմի ավագ ճնացած նրա եղբայր Տարսային իշխանը՝ դատմագիր Ստեփանոս Օրբելյանի հայրը, որոշել էր «արքայաշոր» եղբոր համար նոր եւ հատուկ տաղամատուն կառուցել: Այդ նոր շեմրի կառուցումը նա համեմատաց Սիրանես ճաւրտարապետին: Այս տաղամատան կառուցումը, համաձայն արձանագրության, ավարտվել է 1275 թ.: Փաստուն Սիրանես վարդութեան այս երկրորդ ձեռագործը շինաված է հատուկ նոյաբակով ու ծրագրով, որմես տաղամատուն, բայց սովորական տաղամատաներից տարբերվում է հատակագծով: Տաղամատաները սովորաբար գավիթների ձեւով են շինաված լինում, այսինքն առանց

Ս. Գրիգոր Եկեղեցին եւ զավիթը / St. Gregory Church and narthex

Architect Siranes

The oldest reference to architect Siranes has been found in an epigraphic inscription “God Bless Siranes” in the renowned monastery of the village of Arates, Vayots Dzor. The narthex built here by Siranes is not large. Brilliant execution of vaults, decorations and high artistic execution of the ensemble as a whole are sufficient to immortalize the artist's glory.

Architect Siranes played an important role in the creation of crossed arches, which is regarded as one of the best constructional forms in Armenian architecture.

The second outstanding monument by Siranes is the renowned Noravank in Vayots Dzor.

After Smbat Orbelian died in Tabriz in 1273, his body was transferred to his homeland. Smbat's brother, Prince Tarsayich Orbelian, the father of historian Stepanos Orbelian, became the head of the Orbelian dynasty and decided to build a sepulcher for his “sublime” brother. Thus, Siranes was commissioned to construct the new building. According to the inscription, the sepulcher was completed in 1275.

In fact, the second work by master Siranes was created for a definite purpose, i.e. as a sepulcher that differed from ordinary sepulchers in its plan. Sepulchers were usually built in the form of a narthex. They usually comprised large halls with or without columns and without a dome. Every Armenian noble family built such a narthex-sepulcher next to the main monastery in their lands. However, the sepulcher by Siranes is not a narthex-sepulcher but a church-mausoleum, named after St. Gregory, with an apse and an altar for ceremonies.

In spite of its simple plan, the church-mausoleum is a perfect work of art owing to its artistic concept and design. Alongside other constructions of Noravank, it may truly be considered as one of the best 13th-century monuments. After the completion of the building, Siranes was rewarded handsomely by Tarsayich Orbelian. A quatrain is carved along the outer northern wall of St. Gregory under the cornice, which reads: “I, Tarsayich, confirmed this script by my hand.” The inscription bears the name and signature of Tarsayich Orbelian. The name of Siranes is carved as follows: “Master Sir-

գմբեթի և խորանի այումազարդ կաճ ամսյուն մեծ սրահ-ներներ են: Նայաստանի իշխանական տոհմերից յուրաքանչյուրն իր ժրադարձության սահմաններում, հատկապես զիսավոր վանքին կից, շինուած լր այդոյի գավիթաշամանատեր: Սիրանեսի շինած տաղանատումը ոչ թե գավիթ-տաղանատուն է, այլ եկեղեցի տաղանատուն, որն ունի խորան, ժամասացության հաճար բեմ և կոչվուա Սուրբ Գրիգոր:

Սիրանեսի ծեռագործ այս տաղանատումը, շնայած հատակագծային դարզությանը, կատարման ու ծեռավորման տևակետից արվեստի կատարյալ մի գործ է, արծանի, Նորավանքի մյուս շենքերի հետ միասին, 13-րդ դարի լավագոյն կոթողներից մեկը հաճարվելու: Սիրանես ճարտարապետն այս կառույցն ավարտելու հետ անօրինակ առաջ վարձատրություն է ստանուած իր մեկնասից՝ Տարսային Օրբելյանից: Ս. Գրիգորի հյուսիսային դաշտն դրսից, քիվի տակ, դասի ամքողջ երկարությամբ տեղավորված է շորս տողանի գեղագիր արձանագրություն՝ Տարսային Օրբելյանի անունից հետո ինքը Սիրանեսն է, որն այդ քանակազարուած նոյնալես ցոյց է տվել իր մեծ արվեստը: Այս արձանագրությունը 13-րդ դարի գրչության լավագոյն անուշներից մեկը կարելի է համարել:

Ըստ արձանագրության՝ տաղանատուն-եկեղեցին ավարտելու հետ Սիրանես ճարտարապետը Տարսային Օրբելյանից ստացել է Գորիսի Շնիր ու Նայինոր գյուղերի արանքուած մի մեծ հողաբաժին՝ իրեւ ժառանգական սեփականություն և 500 ստիւակի (արծաթ) դիմաց մի շինական-նորս՝ Վղազար Ծղվերծեցի անունով:

Նկատի ունենալով այդ մեծ վարձատրությունը, կարելի է ենթադրել, որ նա ուրիշ կառուցումներ է է արել Տարսային և Սմբատ Օրբելյանների հաճար: Դրանցից առաջին հերթին ողիշի հիշատակել Նորավանքի զիսավոր (Ս. Ստեփանոս Նախավակա) եկեղեցու դիմաց գտնվող մեծ տաղանատուն-գավիթը, որ շինել է տվել Սմբատ Օրբելյա-

Ա. Գրիգոր Եկեղեցու մուտք / Entrance to St. Gregory Church

anes.” The scribe of the inscription is definitely Siranes, who had achieved great mastery even in this. This inscription is a telling example of 13th-century script.

According to it, Tarsayich Orbelian had given Siranes a large parcel of land as a hereditary property between the Shnher and Halidzor villages of Goris, as well as a serf named Aghazar of Eghverts for 500 silver coins.

Taking into account this handsome reward, we may assume that Siranes had carried out other construction work for Tarsayich and Smbat Orbelian. The large sepulcher-narthex in front of St. Stephen the Protomartyr, the main church of Noravank, is worthy of note. It was built by the order of Smbat Orbelian in 1261 as a family crypt, where the family members and later clergymen (including Metropolitan Stepanos Orbelian) were buried.

Ա. Գրիգոր Եկեղեցու մեջություն / Interior of St. Gregory Church

Առ 1261 թ. որդես տոհմական տաղամատուն, որ թաղվել են այդ տոհմի անդամները, հետազայում՝ հատկապես հոգենորակամները (այդ թվում՝ մետրոպոլիտ Ստեփանոս Օրբելյանը): Գավիթի դասերին Սիրամեսի ստորագրությունը չկա, բայց նկատի ունեմալով, որ նա Սմբատի ժամանակմերից սկսած, աղա նաև Տարսային օրոք եղել է Օրբելյան իշխանական տոհմի եւ Նորավանքի գլխավոր ճարտարապետը, անկասկած այդ շրջանի կառույցները նրա ձեռագործմերը դիմի իմեն:

Թողմելով զուս ճարտարապետական մանրամասնությունների քննությունը, որը կարող է այդ խմերին օժանդակել, կարելի է ճամանացնոյց անել Սմբատի տաղամատան Վրայի շինարարական եւ Սիրամեսին վարձատելու մասին գրված երկու արձանագրությունների տառերի ոճի եւ Սմբատի ու այլ իշխանների տաղամարարերի գրչության ոճի նոյնությունը, որոնք խիստ տարբերվուն են մնացածներից: Դրանք մեջ ու բարձր, չափազանց գեղեցիկ տառաձեներ են:

Սիրամեսի անոնք դափուանվել է նաև որդես վարձատրություն նրան տրված կալվածք-ազարակուն կանգնեցված խաչքարերի վրա: Դրանցից մեկը Սիրամեսը եւ նրա եղբայր Նզարմելը կանգնեցրել են ի հիշատակ իրենն ծննդմերի՝ Գորքի (Գետորդ) եւ Թեմիկի:

**Նյութը դարտասվել է ըստ Ս. Բարխուդարյանի
«Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ եւ քարոզություններ» գրքի (Երևան, 1963, էջ 62-75):**

Siranes left no signature on the walls of the monastery. Taking into consideration the fact that he had been the chief architect of Noravank and the Orbelian dynasty in the times of Smbat and Tarsayich, all the construction of that period is definitely ascribed to him.

Leaving aside the analysis of pure architectural details, which may be helpful in dealing with the problem, the lettering of the two epigraphic inscriptions on Siranes's reward, carved on Smbat's sepulcher, as well as the identification of the lettering on the tombstones of Smbat and other princes, is of great note. They differ from others.

These are narrow, tall and extremely beautiful letters.

The name of Siranes has been preserved on cross-stones erected on the farm that he had received as a reward. One of the cross-stones was erected by Siranes and his brother Hzarmel in memory of their parents, Gorki (Gevorg) and Tenik.

This material is excerpted from Medieval Armenian Architects and Stonemasons, S. Barkhoudarian, Yerevan, 1963, pp. 62-75.

Անբատ եւ Էլիկում Օրբելյանների տապանաքարերը Ս. Գրիգոր Էլիսիելցու
Tombstones of Smbat and Elkum Orbelian in St. Gregory Church

Ճարտարապետ Մոմիկ

Կենսագրական նոր սվյալներ

ազմաշնորհ արվեստագետ՝ ճարտարապետ՝ բանդակագործ, գրիչ և մամրանկարիչ Մոմիկն իրավաճր հաճարվում է հայկական Վերածննդի ռահվիրաներից մեկը: Կոաջին հիշատակությունը նրա մասին 1284 թվականից է, Գլածորուն (Աղբերգ վանք) գրված մի ձեռագրի խորանի փորդիկ հիշատակարանում՝ «զՄոմիկ Ակարիշ խորանի յիշեցեր, աղաշեմ»: Նավաճական է, որ այդ ժամանակ նա Գլածորի հաճախարանի սամերից է:

1292 թ. Նորավանքում Ակարազարդած Վվետարանի հիշատակարանում նա նշում է, որ սարկավագ է: Նայերեն հիշատակարանից բացի, նա այս մատյանում անունը գրել է նաև հունարեն: Իսկ ճարտարապետական ու քանդակագործական աշխատանքներում արվեստագետն իր անունից հետո գրում է «Վարդպետ» (Մոմիկ վարդպետ): Մի ժամանակ այդ մակարությունները սխալ կարդալով Մոմիկն հաճարել են վարդպետ, մինչդեռ հիմնավորապես աղացուցված է, որ «Վարդպետ» բառը նշանակում է ճարտարապետ:

Մոմիկը նշանավոր Օրբելյան իշխանական տան Ակարիշ ճարտարապետն է եղել, նրա ղասվիրանումերից ին ոչ ճիշյան իշխանները, այլև այդ տոհմից սերող Սյունյաց մետրոպոլիտները:

Մոմիկի Ակարազարդած ձեռագրերը (1292 և 1302 թվականների Վվետարաններ) վերաբերում են նրա սեղծագործության վաղ շրջանին: Կոաջինը՝ Նորավանքի Վվետարանը (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 2848), որոշակի ղասկերացում է տակա Մոմիկի արվեստի մասին: Ձեռագրում առկա մամրանկարներն աշքի են ընկառու մոնումենտալիթյամբ, գունային ներդաշնակությամբ, զարդանկարի հստակությամբ ու կերպարների զանգվածնությամբ: Դատկերների ընդհանուր կոթողայնությունը հուշում է Ակարիշի ճարտարապետական ու քանդակագործական նախասիրությունների մասին:

1302 թվականին Մոմիկը Սյունյաց մետրոպոլիտ Ստեփանոս Օրբելյանի ղասվերով Ակարազարդել է ամսովոր փոքր շափերի մի Վվետարան (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 6792): Ըստ երեսույթին այն նախատեսված է եղել գրամանում ղափակելու համար: Թերենի ընդհանուր շափերն են 12 x 8, 5 սմ, որոնց մեջ, ավելի փոքր Ակարազարդում, Մոմիկը զարմանալի վարդետությամբ ղասկերել է Վվետարանի տերունական ղասկերաշարի հիմնական տեսարանները: Այդ մամրանկարները ներկայացնում են ղասկերագրական՝ ինչպես ավանդական, այնուև կենուարական տարրեր ունեցող ուշագրավ հորինվածքներ: Մոմիկի սեղծագործությունները կոթողային են, կեր-

Architect Momik

rchitect, sculptor, scribe and illustrator Momik is truly considered the forerunner of the Armenian Renaissance. The first records on his life date back to 1284, found in a colophon from Gladzor (Monastery of Aghberts). He could have been a student of the Gladzor University then.

In the colophon of the Noravank Gospel of 1292, Momik mentioned that he was a deacon. Besides Armenian, Momik wrote his name in Greek too. On his architectural and sculptural creations Momik used to inscribe "vardpet" (Master Momik). This caused a misunderstanding at the time; people misinterpreted the inscription, considering Momik a "vardapet," a celibate priest. Meanwhile, it has been established that "vardpet" also means architect in Armenian.

Momik was the painter and architect of the famous Orbelian house of princes. His clientele included not only noblemen but also the metropolitans of Siunik.

Illustrated manuscripts by Momik (the Gospel of 1292 and 1302) refer to the early period of his creative life. His first work was the Gospel of Noravank (Matenadaran, ms. #2848), which offers certain insights into his art.

The manuscripts are notable for their size, color, harmonious composition, simplicity of ornamentation and massive figures.

The master's monumental works express his predilection for architecture and sculpture.

In 1302, by the order of Stepanos Orbelian, the Metropolitan of Siunik, Momik (Matenadaran, ms. #6792) illuminated a gospel of unusually small size. Its dimensions are 12 x 8.5 cm. In a narrow margin, Momik masterly rendered the main scenes of the Lord's life. These manuscripts contain both traditional and innovative elements of iconography.

Momik created monumental and emotional characters. The harmonious use of gold imparts an air of luxury to the scenes. However, Momik was an acknowledged architect. Although his name has only been preserved in the epigraphic inscription of St. Astvatsatsin Church (1321) of Areni, it is beyond doubt that he was commissioned to carry out other constructions as well.

According to experts, the church of St.

դարները՝ զգացմունքային: Գումաշարում ոսկու ներդաշնակ օգտագործումը տեսարաններին դաշտան շքեղություն է հայորդում:

Սակայն Մոմիկը հոշակված է եղել հատկապես որդես ճարտարապետ: Թեև նրա անումը դահողամվել է միայն մեկ եկեղեցու շինարարական արձանագրության մեջ, որը Վրեմի Ս. Կատվածածին (1321 թ.), սակայն ամկասկած նրան են հանձնարարվել նաև այլ կառույցներ: Օրինակ, Սյումիրի մետրոպոլիտ Ստեփանոս Օրբելյանի՝ Տաթևում կառուցած Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ փոքր եկեղեցին, որը ճասմագետների համոզմամբ Մոմիկի ձեռակերտն է: Այստեղ նա իմբռատիմ ձեռավորում է օգտագործել արեւելյան կողմում, որ դեմի խորան է բացվում երկու խաչաձև դաշտուհան: Ճիշտ նոյն ձեռու են դատրասված Վրեմի եկեղեցու խորանում բացվող զոյզ դաշտուհանները: Տաթևում եկեղեցու մուտքի ճակատը զարդարվել է ծաղկահյուս հարդարանքով, իսկ Վրեմիում բուսական զարդերը ճուղվել են ֆոնին՝ իմբռական տեղը զիտելով կերպարային քանդակներին: Այստեղ ծաղկահյուս խորքի վրա դատկերված է գորգին նստած Կատվածածայրը՝ մանուկ Հիսուսը գրկին:

Մոմիկի քննիանոր ստեղծագործությամբ ծանրթաճալուց հետո դարձ է դառնում, որ նա չեղ սիրում կրկմօրինակել ուրիշներին, այլ հանդես էր քերում ստեղծագործական մնացում: Նեմոց միայն Տաթևի և Վրեմի խորանների լուսամուտների նոյնականությունը բավական է ասելու, որ դրամբ նոյն ճարտարապետի ճահճացումն էն, քանի որ Մոմիկը չեղ ընտօնիակի ուրիշ մեկին: Մրան դեմք է ավելացնել այն, որ Տաթևի եկեղեցու կառուցող Ստեփանոս Օրբելյանը նաև Մոմիկի հովանավորն ու դատվիրանուն էր, ուստի Տաթևի եկեղեցու ճարտարապետին որոշնանարցում ուրիշ մեկին գտնելու կարիք չունեմություն է:

Վերադաշնալով Վրեմի եկեղեցուն ավելացնեմք, որ այն կենտրոնագմբեթ շինություն է, որը նմանատիմ կառույցների համեմատությամբ ունի հատակագծային եւ հարդարանքի յուրահասկություններ: Եզակի են ինտերիերում՝ ճիակնոր քարից դատրասված առազասմերի վրա տեղավորված չորս ավետարամիշների խորհրդանշամների քանդակները՝ թերավոր ճարդը, եզր, առյուծ ու արծիվը:

Մոմիկին առավել հոշակ բերած վայրը Նորավանքն է, որը Սյումյաց մետրոպոլիտների աթոռանիստն է, Օրբելյանների հոգենոր կենտրոնն ու դամբարանավայրը: Վաճրի գլխավոր եկեղեցու արեւմյան ճասում 1261 թ. կառուցված գավիթը 14-րդ դարի սկզբներին նորոգվել է, զարդարվել մուտքի եւ դաշտուհանի ճակատակալ սալերի քանդակներով, որոնց հեղինակ է համարվում Մոմիկը: Գավիթի մուտքի քանդակի կենտրոնում դատկերված են Կատվածածայրը Մամիկոն հետ, նաև Եսայի ճարգարեն եւ Շովիաննես Մկրտիչը, իսկ բուսական զարդերին միահյուսված են առանձին քառեր, որով, փաստորեն, այս դատկերը դառնում է հայ ճարտարապետության մեջ հանդիպող «արաբեսկի» առաջին օրինակը:

Իմբռատիմ ու խորինաս է նաև զավիթի արեւմյան

Հովհաննես Ալեքոսանին աշվակնու Պրոկհոր
Prokhoros, pupil of John the Evangelist

Here Momik designed a unique decoration on the eastern face, with two cross-shaped lintels that open towards the altar. The two altar lintels of the church of Ani are constructed in exactly the same manner.

Floral ornaments are carved on the tympanums of Datev; these elements fuse with the background, providing room for the figures. Here, against the background of garlands, the Virgin is seated on a carpet with baby Jesus on her lap.

Upon closer observation, it becomes evident that Momik preferred creativity to copying others.

The similarity of altar lintels in Datev and Areni proves that the architect was the same, since Momik would never copy others. Moreover, Stepanos Orbelian was Momik's patron and client. Therefore, there was no need to seek elsewhere for an architect for the Datev church.

Returning to the church of Areni, we should add that it is an edifice with a central dome

լուսանության դասակող քանդակը: Կեմերոնում ներկայացված է Հայր Աստծո խոշոր դասկերը, որը հայ միջնադարյան քանդակագործության մեջ ամենասեղմ է, քանի որ Հայր Աստծոն մինչ այդ սովորաբար դասկերում ինը խորհրդանշական ձեռնունք: Աստծո ձախ ձեռքին պղամի գործիք է, որի վրա իշխում է աղավնակերպ Սուրբ Հոգին: Ձախ կողմում քանդակված է Խաչելությունը: Այսինքն ողջ տեսարանում առկա են Սուրբ Երրորդության երեք անձերը: Այս գործը վկայում է, որ քանդակմերի հերիխնակն օծված էր ոչ միայն կատարման վարդեւությամբ, այլև աստվածաբանական ու դասկերագրական հարուստ գիտելիքներով: Նորավանքի գավթի դասկերագրանդակները քացառիկ արժեք են ներկայացնում ոչ միայն հայ, այլև ընդհանրապես քրիստոնեական արվեստի տեսակետից:

Սոմիկի ճարտարապետական համարձակ մասնակցության ժամանակ ծննդում է ճանաչ Նորավանքի հարավային կողմում Բուրթեկ Մեծ իշխանի կառուցած պացիկ ռուսոնդայով լուսակված երկիարկ եկեղեցի-դամբարանը: Բուրթելաշեն Ս. Կատվածածին դամբարան-եկեղեցի ծավալատարածական լուծումը նորություն էր հայկական ճարտարապետության մեջ: 1292 թվականին Ակարազարդած Ավետարանի լուսանցազարդեցի նեկուն Սոմիկը դասկերեկ է ճանաչ եռահարկ կառույց, մի մասհացումն է ճանահանացած Նորավանքուն:

Ս. Կատվածածին եկեղեցի-դամբարանն օծված է գեղարվեստական արտակարգ գրավչությամբ ու արտահայտչականությամբ: Դիացմոնի տաճանի հասկալու արեմայի ճակատի համար ու շքեղ ձեռավորությունը: Գետնից մինչեւ երկրորդ հարկի շքանությունը տանող ասինամները յուրօրինակ եռանկյունաձև շշանակ կազմելով առաջին հարկի մուտքի համար, զուգակցվելով քանդակազարդ ճակատակալ քանդակարդ ու արվեստի հայության մասին աշխատավոր պատճենություններու վերաբերյալ:

Հայ ճշակույթին առանձնահատուկ խաչքարային արվեստի բնագավառուն նոյնական Սոմիկն իր անանց հետքն է թողեկ ստեղծելով մի քանի փառահետ գործեր, որոնցից հայտնի են երեքը: Դրանք բոլորն էլ կանգնեցվել են Նորավանքուն, քայլ այսօր զարդարում են թանգարանային սրահներ:

1303 թ. ճահանում է մետրոպոլիտ Ստեփանոս Օրբելյանը, եւ նրա հիշատակի հավելածացնամ համար հաջորդ մետրոպոլիտ Տովմաննես-Օրբելը Սոմիկին համձաւարում է խաչքար կերտել, որն իրականացվում է 1304 թ.: Նրահյուս խաչքարի վերնամասում դասկերված է Կատվածածինության տեսարան՝ զահակալ քրիստոնի դասկերունք: Խաչքարի արձանագրությունն ավարտվում է «ՄՈՍԻԿ ՎԱՐԴՊԵՏ» ճակարգությամբ: Խաչքարն այժմ գտնվում է Ս. Էջմիածնի Գամձատանը:

Սոմիկը հաջորդ հրաշակերտ խաչքարը կանգնեցրել է 1308 թ.՝ Էլիկուն իշխանի տիկնոց՝ Թաճթա Խաթունի դասկերունք: Խաչքարի արձանագրությունն ավարտվում

which, compared to other structures, has characteristic design and decorations.

The symbolic sculptures of the four Evangelists; the winged man, the ox, the lion and the eagle, set at the bottom of the altar, are unique elements of the interior.

Noravank is the place that brought fame to Momik. It was also the seat of the Siunik metropolitans as well as the mausoleum of the Orbelians.

The narthex to the west of the main church of the monastery, built in 1261, was renovated in the 14th century. It was decorated with sculptures, carved on the tympanums by Momik.

In the center of the portal of the narthex there are bas reliefs of the Madonna with the child, John the Baptist and Prophet Isaiah.

The sculpture over the western lintel of the narthex is also significant. It represents God the Father in the center. This representation is an unprecedented phenomenon in medieval Armenian sculpture, since, before that, God the Father was represented symbolically. He holds Adam's head in his left hand. The Dove of the Holy Spirit descends upon Adam's head. The

Արենի եկեղեցի / Church of Areni

Գալիքի մուտքի բամբակը / Sculpture above the entrance to the narthex

և «ՍՈՍԻԿ ՎԱՐԴՈԵՏ ՅԻՇԵՑԵՔ» բառերով: Խաչքարն այժմ գտնվում է Եջմիածնի Վեհարանում:

Երրորդ խաչքարի դասվիրատուն դարձյալ Թամթա իշխանութիւն և (դատրասվել է 1300-1312 թթ. Ժամանակակից առաջնային գործարք Մոմիկը քանդակել է տասներկու տառաքալերի կիսանդրիմերը: Խաչքարը կանգնած է եղել Նորավանքի գավիթի մուտքի մոտ, այժմ գտնվում է Եղեգնաձորի Երկրագիտական թանգարանում:

Մոմիկն ինքը հրաշագեղ ու կողողային խաչքարեր է կերտել, իսկ ճահից հետո նրա հիշատակի համար Նորավանքուն կամզմեցվեց մի համեստ խաչքար, որի արձանագրության մեջ գրված է արվեստագետի ճահվան թվականը՝ 1333, եւ մի ճահյանը՝ «ՅԻՇԵՎ ԶՐԻՍ-ՇՈՒՍՈՒ ՎԱՏՈՒՎԾ ԶՄՈՍԿՎ ՃՈԳԻՆ ԵՒ ՈՂՈՐՄԵԱ:ԹՎ ԶԶԲ: (1333)»: Մոմիկի հիշատակի խաչքարը շուրջ երկու տասնամյակ դահլիճում լր Եղեգնաձորի Երկրագիտական թանգարանում: 2001 թ. ապրիլի 29-ին՝ Նորավանքի ույսի օրը, այն հանդիսավոր դայմաններուն վերադարձվեց Նորավանք եւ տեղադրվեց Բուրտելաշեն եկեղեցու հարավային կողմուն:

Այժմ համառոտակի ամերադառնանք մեծ վարդեսի կենսագրության որոշ ճամրանասներին, մերկայաց- մելով նաև այն ՏՏվյալները, որոնք ի հայտ են եկել 2004 թվականին: Մինչեւ այժմ Մոմիկի մասին եղած տեղեկությունները հայտնի են եղել նրա գրած մեռագրերի հիշա-

scene of the Crucifixion is carved in the left corner.

Three figures of the Holy Trinity are depicted in one scene.

This work attests that the author of the sculptures had sound knowledge of theology and iconography. The carvings of the narthex of Noravank are of exceptional value, not only within the scope of Armenian art but also general Christian art. The double-storied church-mausoleum with a rotunda in the southern part of Noravank, built by the order of Prince Burtel the Great, is one of Momik's architectural innovations.

The spatial solution of the St. Astvatsatsin church-mausoleum of Burtelashen was also novel in Armenian architecture. In one of the illuminated manuscripts dated 1292, Momik had depicted a similar two-storied construction, an idea that he later used in Noravank.

The St. Astvatsatsin church-mausoleum is created with artistic excellence. The unique and magnificent decoration of the western tympanum is remarkable.

Momik had exceptional impact on the art of cross-stones, creating magnificent works, three of which are known. They were all erect-

Չափրան խաղողի պատվիրանի քույթաբարձր / Cross-stone commissioned by Tamta Khatun

տակարամներից, Արեմիի եկեղեցու և նրա կերտած խաչարերի արձանագրություններից: Դրանց մի մասին ծանոթացածքը վերտառում: 1292 թ. ձեռագրի հիշատակարամի առնչությանը ավելացնենք, որ ձեռագրի ստացողները նրան կոչում են «բազմիմաս և համարելու յարնես գրչի և Ակարագրութեան», մինչեւ ինքն իր մասին ասում է, թե գրել է «...քեզ սրշի և թախանձեալ մարմնով»: 1302 թ. ավետարամի հիշատակարամում է նշում և «Աղաչեմ... յիշել զամիմաս Ակարողս Մոմիկ և սխալամացն ամենադիմիր լինել, զի թելես անհմուս էի, այլ ժամանակս ճմեն և եւ սուն նսեմ...»: Դիշատակարամներում գրիշմերի ինքնախարազաննան արտահայտությունները սովորական երեսոյց են, եւ այս տողերից չի կարելի եզրակացնություններ անել հեղինակի հոգեվիճակի մասին:

Եաս ուշագրավ Մոմիկի 1331 թ. հիշատակարամը, որ խոսվում է արվեստագետի՝ ինչ-որ ժամանակ տևողությունը կորցնելու և որոշ ժամանակ անց վերագտնելու մասին. «Ես Մոմիկ գրիշ, յաշաց վատեալ... զուկենկարսն ոչ կարացի ի գլուխ հանել... Յուսովն որ առ Յիսուս, զկնի սակաւ ամաց, լոյս աշաց հնոց դարձաւ առ խս...»:

1955 թ. Ոհմն գյուղի մերձակայքի Վերին Ոլզյուր գյուղատեղի ավերակ եկեղեցու գերեզմանատանը Ս. Բարխուդարյանը հայտնաբերել է խաչքարի վրա գրված մի արձանագրություն, որ հիշատակվում են Մոմիկի որդին՝ Կոկամոյա ամունով («ԵՍ ԱՍՎԱՌԴՎՐ, ՄՈՄՎԱ ՈՐԴԻ...») և նրա որդին՝ Շատոնիկը: Ս. Բարխուդարյանը նկատի մենապով այն համգանանքը, որ Մոմիկի որդին արձա-

ed in Noravank. Today they are exhibited in museums.

When Metropolitan Stepanos Orbelian died in 1303, Momik was commissioned by the latter's successor Hovanes-Orbel to carve a cross-stone in memory of the late metropolitan, and the work was completed in 1304.

In the upper segment of the exquisite cross-stone, the Pentecost is represented with Christ enthroned. The inscription carved on it reads: "MOMIK VARDPET." The cross-stone is now in the Treasury of Etchmiadzin.

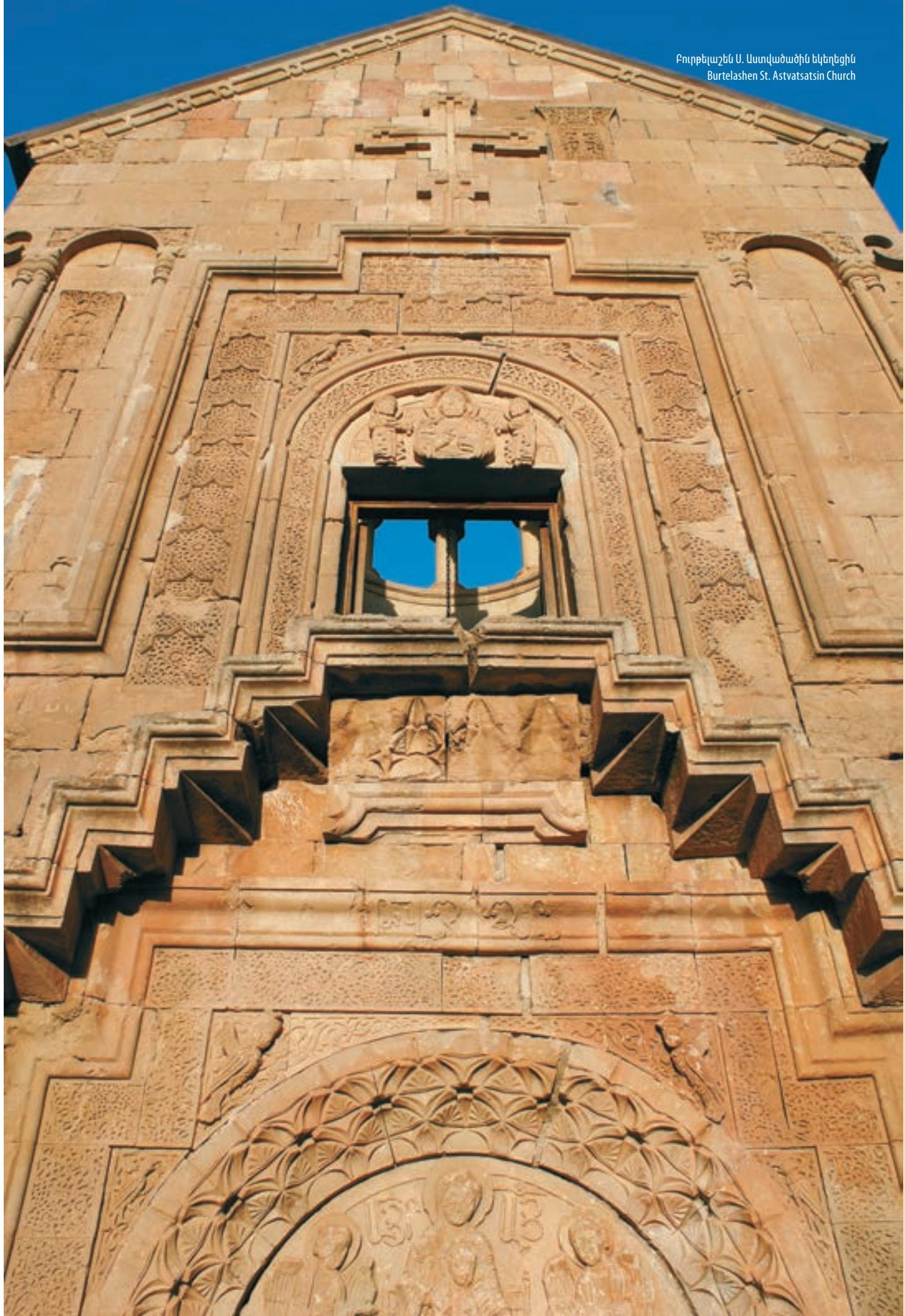
The commissioner of the third cross-stone (created during 1300-3012) was Princess Tamta. On the left and right arms of the cross-stone, Momik carved the busts of the 12 Apostles in an enclosed frame. The cross-stone was erected at the entrance of the narthex of Noravank. Now it is in the Archeological Museum of Yeghegnadzor.

Momik created splendid and magnificent cross-stones. After his death, one was erected in memory of the artist in Noravank. The artist's year of death (1333) and a blessing are carved in the inscription: "REMEMBER JESUS CHRIST MOMIK AND BLESS HIM (1333)." Momik's me-

Նորավանքի արևելքից / Noravank as viewed from the east

Բուրթելաշեն Ս. Աստվածածին եկեղեցին
Burtelashen St. Astvatsatsin Church

Բորթեաշն Ս. Աստվածածին եկեղեցին / Burtelashen St. Astvatsatsin Church

նագրության մեջ նշում է, թե իր հայրենի (սեփական) հոդի մի ճամասը նվիրատվություն է անում, եմթաղրել է, որ այդ գյուղը Մոմիկի ծննդավայրն է եղել:

2004 թ. հիշյալ բնակավայրի արեւելյան ճասում գտնվող Ներքին Ոլգոյոր գյուղատեղի (Աղավնաձոր գյուղից մոտ 5 կմ հյուսիս-արևմուտք) Ս. Կոսվածածին եկեղեցու մոտ հայտնաբերվել են Մոմիկի ազգականներին դատկանող տաղանաքարեր (հայվայրի ուսումնասիրության ճամասին ու արձանագրությունների տեսքությունը պահպանվել է պատճենագործությունների մեջ): Դատկանող տաղանաքարը կապահպանվել է Արքայի կողմանից և առաջին հայության ժամանակաշրջանում:

«ՃՎՅՐ ԵՒ ԶՄՎՅՐ ՄՈՄԿՎ ԶԳՐ(Ի)ԳՈՐ ԵՒ ԶԱՎԹԱՑՆ ՅԻՇԵՑՔ:ԹՎ: ՉԽԵ (1298):»

Փաստորեն կասկածից վեր է, որ Մոմիկն այստեղ ծննդել է: Նետաքրքիր է, որ Գրիգորը եւ Ավետին իրենց ճահկանացուն կնքել են նոյն 1298 թվականին, իսկ այն, որ նրանց տաղանաքարին նշված է, թե Մոմիկի ծնողները են, վկայում է, որ նա այդ ժամանակ արդեն մեծ ճամաշչում վայելող ճարդ էր:

Մեկ այլ տաղանաքարի արձանագրության մեջ հիշատակվում են Մոմիկի եղբայր Գոհաւրաշը եւ իր դուստ Խլաթը, որոնք ճահացել են 1333 թ.:

memorial cross-stone is in the southern part of the Burtelashen church.

Let us now consider some biographic data on the master's life, including some snippets discovered in 2004. Until now, one could find information from the colophons of the manuscripts illustrated by Momik, as well as from epigraphic inscriptions left on the cross-stones of the Areni church. Some of the information has been presented above.

In a 1331 note, Momik mentioned that he had lost, but later regained, his sight: "I, scribe Momik, suffering from a disease of the eyes, unfortunately could not complete the work. However, thanks to Jesus and the remaining hope, my vision returned."

In 1955, in a ruined church graveyard of Upper Ulgiur near the village of Rind, S. Barkhudarian found an epigraphic inscription on the cross-stone with the names of Askandar, Momik's son, and the latter's son Shatonik.

Since the inscription stated that Momik's son had donated part of his land, Barkhudarian assumed that the village might have been Momik's birthplace.

In 2004, tombstones of the relatives of Momik were found in the eastern part of the grounds of St. Astvatsatsin Church near Lower Ulgiur. (See texts on archeological excavations

Բորելաշեն Ս. Աստվածածին եկեղեցու մուտքերի քանդակները / Sculptures above the entrances to Burtelashen St. Astvatsatsin Church

**«ԳՈՐՎՈՏՎԵՆ Ե, ԵՂՋՎՅՐ ՄՈՄԿՎ ԵՒ ԴՈՒՏՐ
ԻՒՐ ԽԼՎԹ:ԹՎ:ՉԶՔ (1333):**

Այս տաղանաբարին կից հայտնաբերվել է մեկ ուրիշ քանդակ, որը դատկանուն է Մոմիկի եղբոր որդուն. «ԽՎՀԻ Ե: ՈՐԴԻ ԳՈՐՎՈՏՎԵՆ: Ի ՄԻՈՒՄ ՎԻՈՒՐ ԵՒ ԹՎԻ»:

Նկատի ունենալով, որ երկու տաղանաբարերը կից են և արձանագրված է «Ի ՄԻՈՒՄ ՎԻՈՒՐ ԵՒ ԹՎԻ» բանաձենը, արձանագրության հրատարակիչներն իրավացիորեն ենթադրել են, որ խազիկն կամ խազեն իր հոր եւ քրոջ հետ մահացել է նոյն ժամանակ (նոյն տարվա նոյն օրը): Տաղանաբարերից մեկի վրա է դադարանվել գոռհարտաշի տիկնոց՝ տերիկի անունը, բայց մահվան թվականը թերի է:

Այստեղ մի դահ վերադառնամբ Նորավանքում Մոմիկի հիշատակին կամ մեցված խաչքարի արձանագրության թվականին: Բամն այն է, որ այստեղ նշված ՉԶՔ (782+551=1333) թվականի ոչ այնքան հսկակ երեացող եւ հոդահարված Բ (2) տար թվականը որոշ ուսումնասիրողներ Ը (8) են կարդում, որով արձանագրության թվականը դառնում է 1339: Բուրելաշեն Ս. Աստվածածին եկեղեցու արձանագրության մեջ նշված է, որ այն կառուցվել է 1339 թվականին, եւ Մոմիկի խաչքարի թվականը դրան համադարասավանեցմելով փորձում են անառակելի դարձնել, որ երկիրակ եկեղեցին հենց նա է կառուցել, վերջացրել: Բայց փաստն այն է, որ խաչքարը 1333 թվականից է: Սա չի նշանակում, թե Մոմիկը կառ չի ունեցել Բուրելաշենի հետ: Արդեն նշել ենք, որ դրանց տարիներ առաջ նա երկիրակ եկեղեցին է դասկելով իր նկարազարդած ձեռագրի լուսանցքում: Բուրել Մեծի ժամանակ նա Նորավանքում էր, եւ իշխանն ուրիշ ուժ դիմի համձնարեր եկեղեցի-դամբարաննախազգծել, եթե ոչ իրենց տիհիքի

and inscriptions: A. Kalantarian, G. Sargsian, H. Melkonian, "New Memories about Momik," Hay Arvest, 2005, No.3, pp. 28-30).

The tombstones of Momik's parents are of great value among those found. The inscriptions on them read: "REMEMBER THE FATHER AND MOTHER OF MOMIK, GRIGOR AND AVTA 1298."

Thus, it is beyond doubt that Momik was born in this place. An interesting fact has been recorded: Momik's parents Grigor and Avta died in the same year -- 1298.

Being Momik's parents was something that was mentioned on their tombstones, which meant that Momik was a renowned master of the time.

Carved on the next tombstone are the names of Momik's brother Gohartash and his daughter Khlat, who died in the year of 1333.

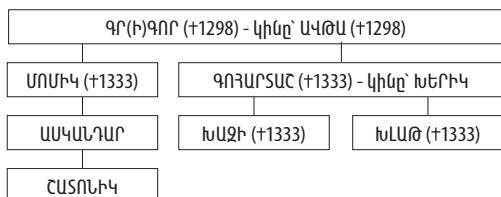
Another tombstone, found next to these, belongs to the son of Momik's brother Khaz. The inscription about the year of his death reads: "Same day and year." Taking into account that the tombstones were side by side, we may conclude that the person named Khazi or Khaze died at the same time as his father and sister (same day of the same year).

On one of the tombstones, the name of Kherik, the wife of Gohartash, has been preserved, but the year of death is illegible.

Let us return to the date of his memorial cross-stone in Noravank. Here, in 'ՉԶՔ'

Վաստակաշաս Ակարիշ-ճաւրարապետին՝ Մոմիկին: Ինչ վերաբերում է արվեստագետի մահվան թվականին, աղա մարա եղբոր ու վերջինիս երկու զավակմերի տաղամաքարերի տվյալները բերում են այն եղրակացության, որ 1333 թվականին այս թմբանիքի հետ մի ճակատագրական դրախտություն է դաշտական, հնարավոր և զոհ են զնացել համաճարակին կամ թշնամական հարձակման: Համեմայն դեւուս, հոր և երկու զավակմերի նոյն օրը մահացած լինելու փաստի համար դժվար է այլ բացառություն գտնել: Չի բացառվում, որ այդ շարարասիկ օրը նրանց հետ է եղել նաև Մոմիկը:

Վյուխիս, Վերին և Ներքին Ուլցոյն հնավայրերում հայտնաբերված տաղամաքերը հնարավորություն են տալիս կազմելու Մոմիկի տոհմածառը: Նայ միջնադարյան ճաւրարապետերից միայն Նորավանքի մեկ այլ երախտավորի՝ Սիրանիսի տոհմի մասին են մի քանի տվյալներ հայտնի, նյուու մեծերի՝ Վահի ճաւրարապետ Տրդաշի կամ Աղթամարի ճաւրարապետ Մանվելի միայն անուններն են դահողականությամբ տոհմածառը: 2004-ին հայտնաբերված տաղամաքարերի շնորհիվ առայժմ ամենից հարուս, չորս սերնդի հաջորդականությամբ տոհմածառ ունեցողը Մոմիկն է:

**Կարեն Մաթևոսյան
Դատմական գիտությունների դոկտոր**

Մոմիկի հիշատակի խաչքար / Cross-stone in memory of Momik

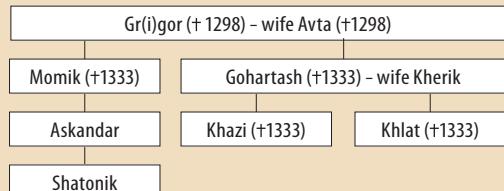

($782+551=1333$) some researchers read the Armenian numeral letter 'Բ' (2) as 'Ը' (9). Thus, the date of the inscription is 1339. In the inscription of the St. Astvatsatsin Church of Burtelashen, it is mentioned that it was built in 1339. By relating the date of erection of Momik's cross-stone with the date of the foundation of the church, some researchers assume that Momik is the author of the double-storied church.

However, the fact is that this cross-stone dates back to 1333. This does not mean that Momik had no connection with the Burtelashen church. It was mentioned above that Momik had depicted a two-storied church many years prior to that in the margin of one of his manuscripts. During the reign of Burtel the Great, he had been to Noravank, and it is obvious that the prince would not have assigned the construction of the church-mausoleum to anyone but Momik, the renowned painter and architect of the prominent Orbelian family.

As to the date of the artist's death, it becomes clear from the epigraphic inscriptions on the tombstones of Momik's brother and his two children that something terrible must have happened to them in 1333; probably they fell victim to plague or an assault. In any case, it is difficult to offer another explanation to the fact that the father and his two children died on the same day. It is not impossible that Momik might have been with them on that fateful day. Thus, the tombstones with epigraphic inscriptions, found in Upper and Lower Ulgir, give an opportunity to draft the genealogical tree of Momik. Few names of medieval Armenian architects are known to us today, except for Siranes, the architect of Noravank, Trdat, the architect of Ani, and Manvel, the architect of Aghtamar.

Owing to the tombstones discovered in 2004, as well as archeological research, Momik is the only one among these, who has a four-generation genealogical tree.

**Karen Matevosyan
Doctor of Historical Sciences**

Բուրդեշին Ս. Աստվածածին եկեղեցին արևմտյան
Burtelashen St. Astvatsatsin Church as viewed from the west

Նորավանքի ճարտարապետությունը

Nորավանքի հմագույն՝ Ս. Կարապետ եկեղեցին գտնվում է հիմնական հուշարձանախմբի հարավային կողմուն: Կողմից մշակված խոշոր քարերով կառուցված այս միանավ եկեղեցու ավերակները բացվեցին 1982-1983 թթ. ղեղումների ժամանակ: Եկեղեցին շուրջ շինարարական արձանագրությունն է, իսկ Ստեփանոս Օրբելյանը նշում է, որ այն կառուցվել է. «Յառաջ քանզարք ժամանակօք, վաղաւորք եւ հնագոյն ամօր...»: Ս. Կարապետ եկեղեցու կառուցման հավանական ժամանակաշրջանը կարելի է համարել 9-րդ դարը:

Ս. Կարապետ եկեղեցուն կից է վաճրի գլխավոր՝ Ս. Ստեփանոս Նախավակա եկեղեցին, որը կառուցել են իշխան Լիմարիս Օրբելյանը և Սարգսի արքեպիսկոպոսը 1216-1221 թթ. (օծումը տեղի է ունեցել 1223 թ.): Թե՛ քաջարաթիվ արձանագրություններուն եւ թե՛ ղատճիների մոտ վաճրի այս եկեղեցին կոչվում է Ս. Ստեփանոս Նախավակա, սակայն գրականության մեջ երբեմն սխալբար անվանվում է Ս. Կարապետ: Եկեղեցին ունի ներքուս խաչաձև, չորս ամկյուններում երկարկ ավանդատնով, արտաքուս ուղղանկյուն հորինվածք: Գճեթը քանդվել է 1840 թ. երկրաշարժից եւ վերակառուցվել 1980-ական թթ.:

Ս. Ստեփանոս Նախավակա եկեղեցուն կից է Ս. Գրիգոր եկեղեցի-տաղանաւունը (ճարտարապետ՝ Սիրանես), որը 1275 թ. կառուցել է Տարսային Օրբելյանը՝ որդես դամբարան իր եղբոր՝ 1273 թ. զոհված իշխանաց իշխան Մաքրասի գերեզմանի վրա: Այստեղ հետագայում թաղվել են կառուցող՝ Տարսային Օրբելյանը, նրա որդիներ Փախտաղլան եւ Էլիկունը, թոռը՝ Բուղտան, իշխանուհիներ՝

Architecture of Noravank

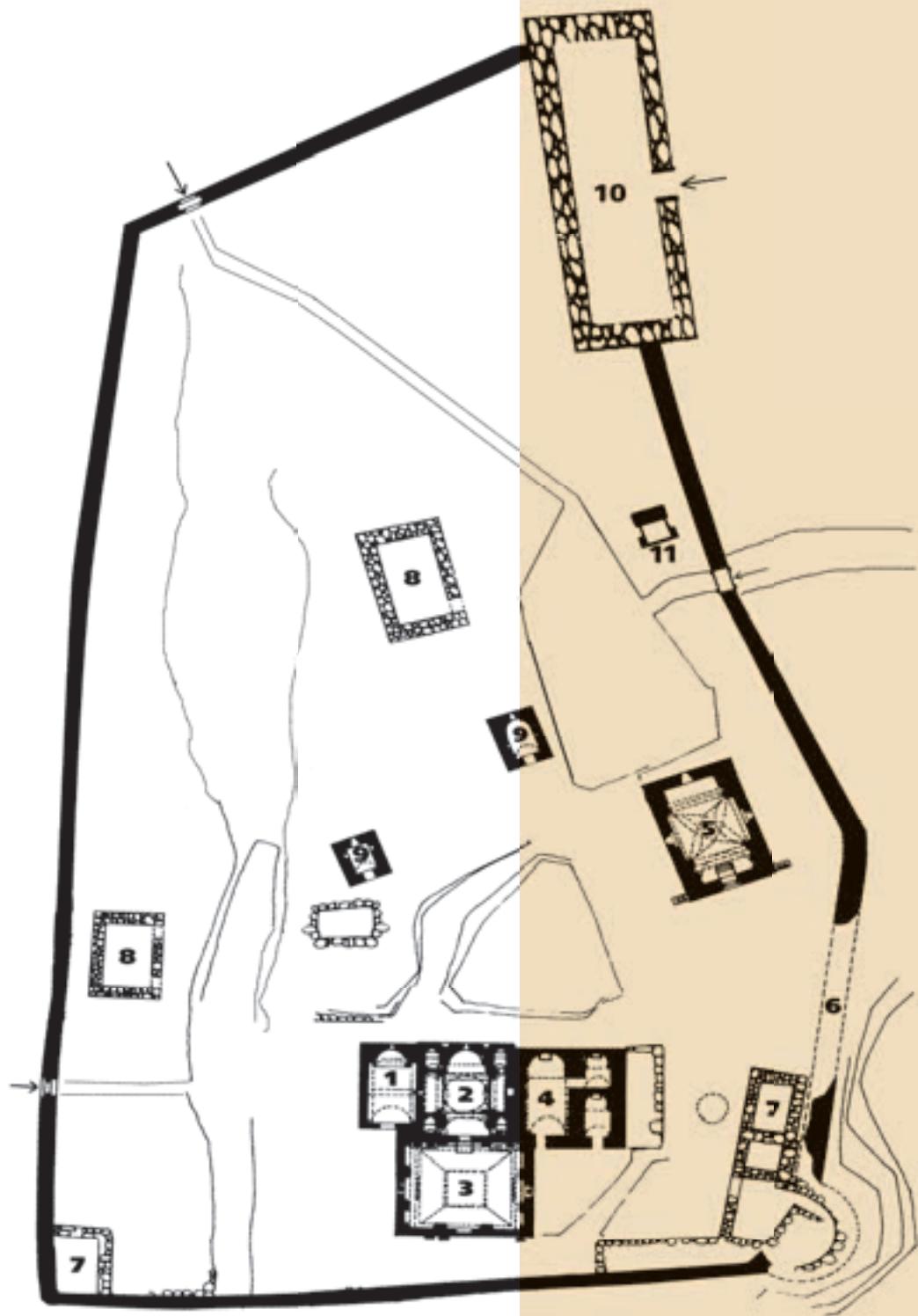
The St. Karapet Church, the oldest building of the Noravank monastery, is in the southern part of the group of monuments. The ruins of this single-nave church, built of rough-hewn stones, were discovered in the excavations of 1982-1983. No inscription about the construction has been left, although Stepanos Orbelian mentions that the church was built "a long time ago, in ancient times..." The possible date of the foundation of St. Karapet Church may be considered the 9th century.

Adjacent to the St Karapet Church is the main church of the monastery, St. Stepanos Nakhavka (St. Stephen the Precursor or Protomartyr), which was built by Prince Liparit Orbelian and Archbishop Sarkis in 1216-1221 (consecration date: 1223). This church is identified as St. Stepanos Nakhavka in numerous inscriptions as well as in the works of historians. However, in literature, it is mistakenly called St Karapet.

The church has an internal cross-shaped plan with two-story vestries in four corners and an external rectangular plan.

The dome was destroyed by an earthquake in 1840 and reconstructed in the 1980s. Surp Grigor (St. Gregory) church-mausoleum (architect Siranes) is adjacent to St. Stepanos Nakhavka, built in 1275 by Tarsayich Orbelian as a mausoleum for his brother, Grand Prince Smbat,

Դամակիրի ընդհանուր հատակագիծը

1. Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ Եկեղեցի
2. Ս. Ստեփանոս Եկեղեցի
3. Գավիթ
4. Ս. Կարապետ Եկեղեցի
5. Ս. Աստվածածին Եկեղեցի
6. Դրսի պատ
7. Խցեր
8. Ջիրհանք
9. Սատոռներ
10. Նոր վանասուն
11. Աղբյուր (2002թ.) ծոնված հոգելոյս Գարեգին Ա Կաթողիկոսին

Overall plan of the complex

1. St. Gregory the Illuminator Church
2. St. Stepanos Church
3. Narthex
4. St. Karapet Church
5. St. Astvatsatsin Church
6. Outer wall
7. Cells
8. Oil press-mill
9. Chapels
10. New residence
11. Fountain (2002) dedicated to H.H. Karekin I of blessed memory

Մինան եւ Թամթան, այսինքն Ս. Գրիգոր Եկեղեցին ծառայել է որդես Օրբեյանների տոհմական տաղանատում: Նայկական ճարտարապետության մեջ սա եզակի դեմք է, երբ տոհմական տաղանատումը նաև Եկեղեցի է:

Ս. Ստեփանոս Նախավկա Եկեղեցուն արեմությից կից է գավիթը, որը նոյնական ծառայել է որդես Օրբեյանների տաղանատում: Այն կառուցել է Սմբատ Օրբեյանը 1261 թ.: Սակայն ներսում՝ հյուսիսային և հարավային դաշտերին եղած 1232 և 1256 թթ. միկրոտվական արձանագրությունները վկայում են, որ գավիթի շինարարությունը սկսված է եղել ոչ ոչ քանի 1232 թ., իսկ 1261 թ. այն սույն ավարտվել է: Ս. Նախավկայի Եկեղեցուն են գավիթի քանդակները մեծ արժեք ու հետաքրքրություն են ներկայացնում: Նաև առաջնային առանձնանում են արեմության մուտքի և լուսամուտի ճակատակալ քարերի քազմիմաս դասկեւրաքանդակները:

Ս. Կոսվածածին Եկեղեցին, որը կառուցել է Բուրթել Մեծ իշխանը (1304-1344) եւ այդ դատիառով երեմն կոչվում է Բուրթելաշեն, գտնվում է համայնքի հարավարեւսան կողմունում: Նավանորեն շենքի առաջին հարկը տաղանատուն է եղել, քայլ այժմ ներսում ոչ մի տաղանարան չկա: Շենքի երկրորդ հարկը դրսից և մերսից խաչաձև է՝ արեւելքում կիսաշրջանաձև խորանով, որի երկու կողմունում թաղածածկ ավանդանուն են: Խորանը բնմ չունի, սակայն հատակի մակերեսից դորու եկող առաջին հարկի խորանով կամարը վկայում է, որ նախատեսված է եղել այն բնմով ծածկել, որն իմշ-իմշ դատիառով չի իրականացվել:

Բուրթելաշենի հորինվածքը բնորոշվում է առանձին հարկարամինների ծավալների տարբերությունների՝ զանգվածեղ եւ գետնահար առաջին հարկի համեմատաբար քարեր, ուղղաձիգ ջատումներով երկրորդ հարկի եւ թեթև պլացիկ պունազարդ զմբեթի զուգակցումով: Շենքի հարդարանքի գեղարվեստական արտահայտչականությունը զիլսավորամբս դայնանավորված է արեմության ճակատով, որն աշքի և ընկնում նեավորման արտակարգ ինքնատիպությամբ: Կամ մի շարք այլ տվյալներ, որոնք Բուրթելաշենի ճարտարապետական գեղարվեստական վերլուծության հետ մեկտեղ թույլ են տալիս Եկեղեցին Մոմիկ ճարտարապետի ստեղծագործությունը համարել:

Վայոց ձորի լավագույն հուշարձանախումբը՝ Սյունիաց Եղիսկողոսանիս Նորավանքը, լավագույնն նաև այդ ժամանակաշրջանի ողջ Հայաստանուն եւ իրավաճր համարվում է 14-րդ դարի հայկական արվեստի «համրագիտարան»:

Սուրադ Դասրաթյան Ճարտարապետության դոկտոր

who died in 1273. Subsequently, Tarsayich Orbelian was buried here, together with his sons Pakhradola and Elikum, grandson Bughta and Princesses Mina and Tamta. The St. Gregory Church thus became a sepulchral crypt for the Orbelian dynasty.

A church-mausoleum is a rare phenomenon in Armenian architecture. The narthex to the west of St. Stepanos Nakhavka was also used by the Orbelians as a sepulcher. It was built by Smbat Orbelian in 1261. However, the consecrated epigraphic inscriptions on the northern and southern inner walls prove that the construction of the narthex started no sooner than in 1232, and was completed by the year 1261. The sculptures of St. Stepanos Nakhavka and the narthex are of great value and interest. The tympanums with multi-figure reliefs carved on the western portals and the lintel are of particular interest.

The St. Astvatsatsin Church was built by Prince Burtel the Great (1304-1344), and is therefore called Burtelashen. It is situated in the southeastern part of the monastic complex. Most probably, the ground floor of the building was once a sepulcher, although now there are no tombstones inside.

The exterior and interior of the first floor have a cross-shaped plan with a semicircular apse in the east. There are vaulted vestries on either side.

The apse doesn't have an altar. However, the ark with the altar rising from the ground indicates the intention to build an altar, which, for reasons unknown, was not implemented.

The composition and plan of Burtelashen is characterized by a synthesis of such separate sections as the massive and earthy ground floor, the comparatively high, vertically divided first floor and the light columnar dome.

The western facade, due to its unique design, adds an aesthetic expressiveness to the decoration of the church.

A number of facts, coupled with the architectural and aesthetic analysis of Burtelashen, allow attributing the construction of the church to Momik Vardpet.

Noravank, the finest monumental ensemble of the Vayots Dzor region and the Episcopal See of Siunik, is the best structure in Armenia of that period and may truly be considered an "encyclopedia" of 14th-century Armenian art.

**Mourad Hasratian
Doctor of Architecture**

Դարերի
Վիորձությունների
Միջով

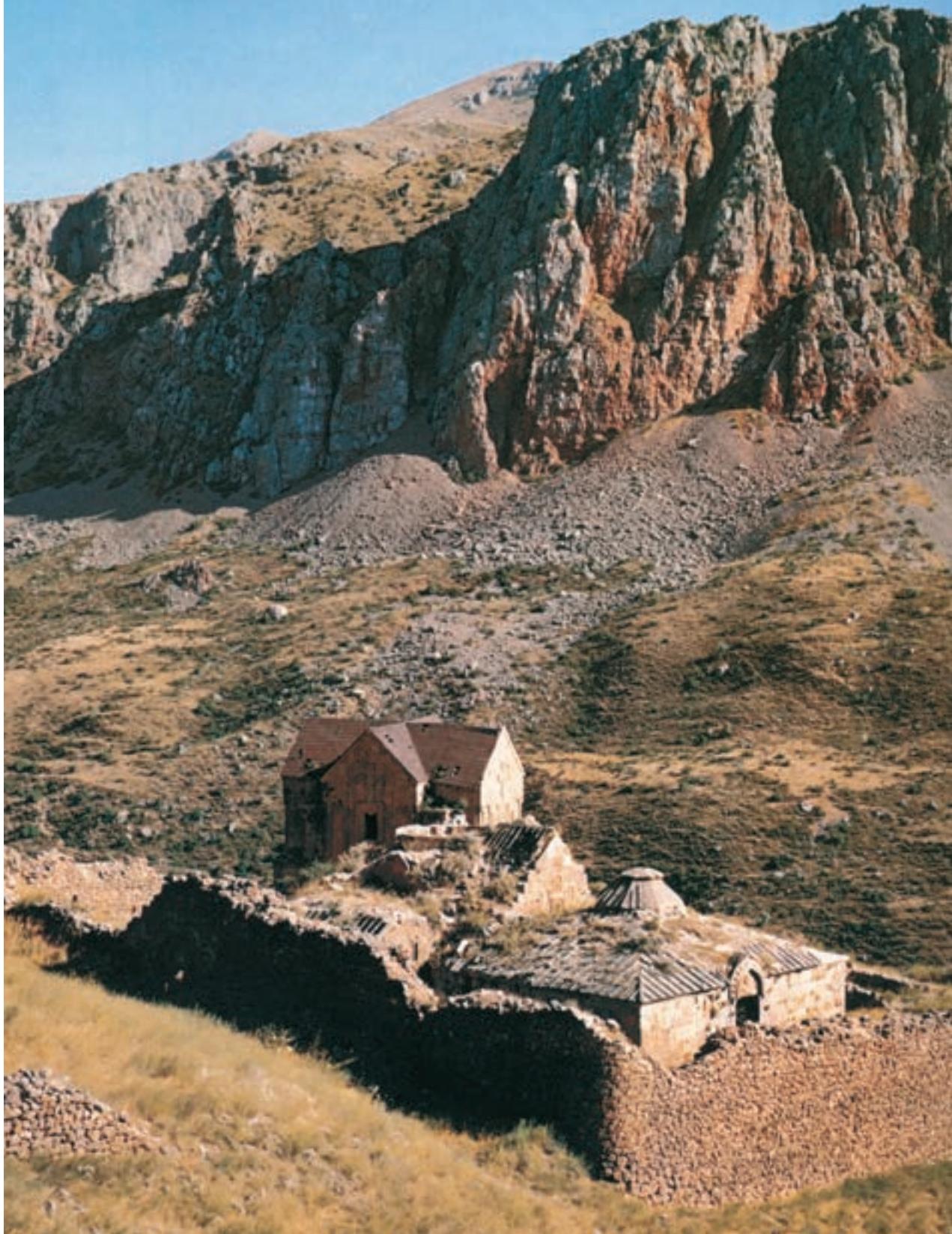
Through
the Ravages
of Centuries

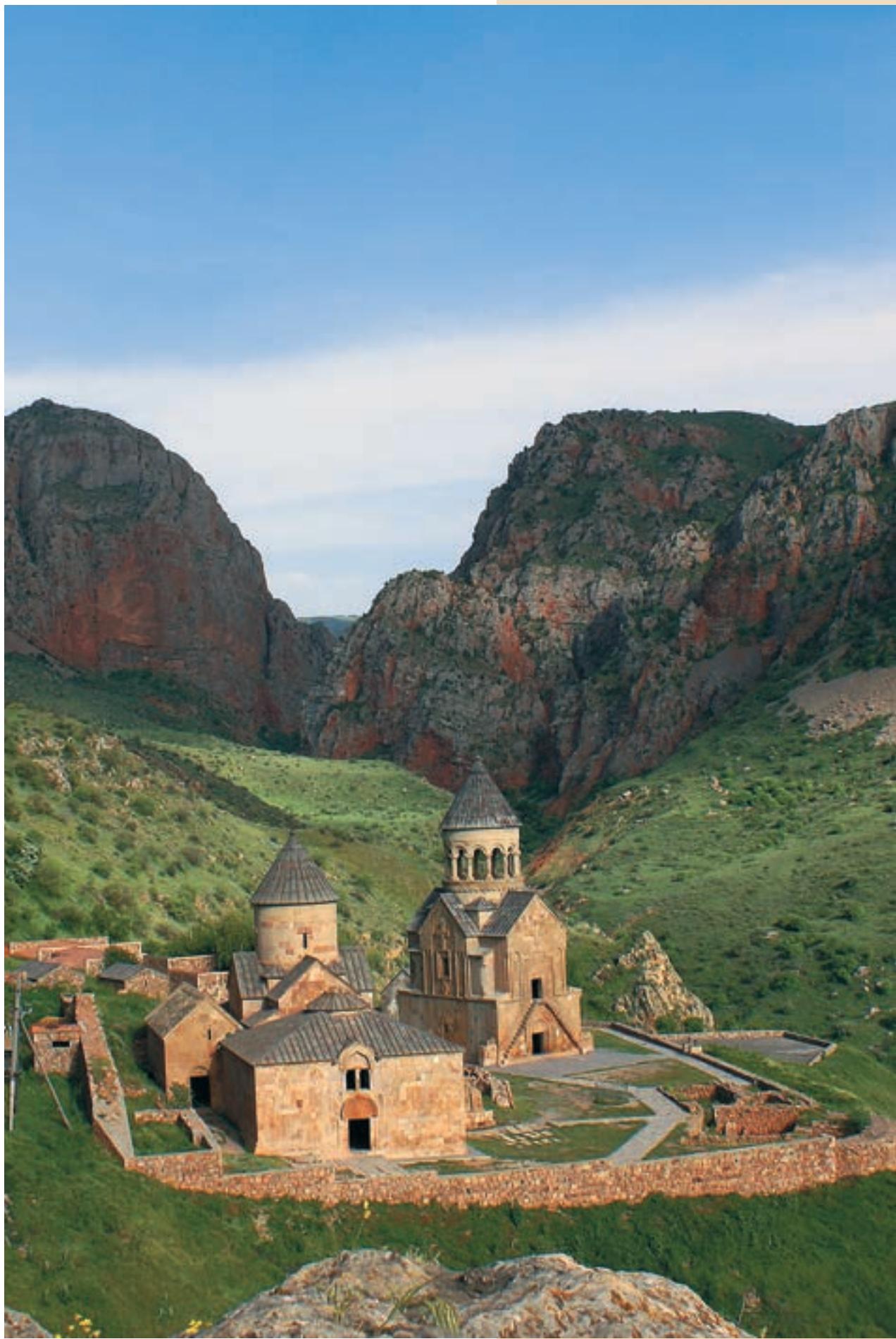

Նորավանքը 20-րդ դարի սկզբին
Noravank at the beginning of the 20th century 39

Դեմի Վերածնունդ Toward Rebirth

այժմ... / Now...

Վերականգնման ընթացքում / During the reconstruction

Նորավանքը վերածնվեց իր տասեր
զարդարող փյունիկ թռչնի մես..
Noravank was reborn like the
phoenix bird adorning its walls

Նորավանքի Վերաբացումը

Ա

ամաշ Կիրակի՝ 1999 թ. ապրիլի 18-ին, Ամենայն Հայոց Գարեգին Ա կաթողիկոսի ձեռքով Տեղի ունեցավ Նորավանքի Ս. Աստվածածին և Ս. Ստեփանոս Նախանակա Եկեղեցիների օծումը:

Նորավանքը, որ ժամանակին եղել է Սյունյաց մետրոպոլիտերի աթոռանիստը, Օրբելյանների հոգենոր կենտրոն ու դամբարանավայրը, նաև հայ Եկեղեցական ճարտարապետության ամենանշանավոր իրազործումներից է: Վանական համալիրը, որ տեղացիները «Վարժի վանք» են անվանում, չեր գործում շուրջ մեկ դար: Վաճարի Սուրբ Ստեփանոս Նախանակա Եկեղեցին դեռևս հովանավորությամբ վերականգնվել էր 1980-ական թվականների սկզբին: Խոկ Ս. Աստվածածին Եկեղեցին, անցյալ դարի կեսերին կիսով չափ ավերված լինելով Երկրաշարժից, վերականգնվել էր միայն մասնակիորեն: Եվ ահա, Ամենայն Հայոց Գարեգին Ա կաթողիկոսի անմիջական հովանավորությամբ, Սյունյաց թեմի առաջնորդ Տ. Արքահամ Եղու. Մկրտչյանի և Տ. Մեսրոպ արք Աշճյանի գլխավորած 1700-ամյակի գրասեմյակի կազմակերպմամբ, կանադահայ բարեւարներ Տեղ և Տիկին Տիգրան և Դիամա Նանեթյանների բարեւարությամբ, երկու տարվա ընթացքում՝ 1996-1998 թթ., իրականացվել

Reopening of Noravank

Ի

is Holiness Karekin I, Supreme Patriarch and Catholicos of All Armenians, consecrated the churches of Noravank St. Astvatsatsin (Holy Virgin) and St. Stepanos Nakhavka on April 18, 1999 (Green Sunday).

Noravank was once the metropolitan seat of Siunik, the spiritual center of the Orbelians. It is also renowned for its ecclesiastical architecture. St. Stepanos Nakhavka was renovated in the 1980's under the auspices of the State.

St. Astvatsatsin, half-destroyed by an earthquake, was only partially renovated. Thus, under the patronage of His Holiness Karekin I, Supreme Patriarch and Catholicos of All Armenians, and Bishop Abraham Mgrdchian, Primate of the Siunik Diocese, and by arrangement of Archbishop Mesrob Ashjian, Executive Secretary of the Committee for the 1700th Anniversary of the Adoption of Christianity as State Religion in Armenia, as well as through the benevolence of Canadian-Armenian benefactors Mr. Dicran and Mrs. Diana Hadjetian,

Մոմիկ ճարտարապետի նախագծով կառուցված Եկեղեցու ամբողջական վերականգնումը (Վերականգնման նախագծի հեղինակ՝ Դաշ Գասպարյան):

Մինչ Եկեղեցու օծումը՝ առջիկ 16-ին, Վայոց ձորի ճարզեմերն Եղեգնաձորում սկսվեց «Նորավանք-99» գիտաժողովը (կազմակերպիչ՝ «Մոմիկ» ճշակութային միություն), որի առաջին հիմքը Վարեց Տ. Մեսրոպ արք. Աշճյանը: Գիտաժողովին գլուխումներով համեստ եկան Տ. Շահն արք. Աթեմյանը, ակադեմիկոս Վարագյան Հարությունյանը, գիտությունների դոկտորներ, Մատեմադարանի եւ ՀՀ ԳԱԱ հմագիտության եւ ազգագրության իմաստության հոգեուր դաստի, Եղեգնաձորի մասնականության եւ հասարակության տարբեր խավերի ներկայացնությանը: Ներկա ին Եկեղեցու բարեւարձերը, Սյունիաց թեմի հոգեուր դաստի, Եղեգնաձորի մասնականության եւ հասարակության տարբեր խավերի ներկայացնությանը:

Առջիկ 18-ի վաղ առավոտից Եղեգնաձորից, շրջակա քաղաքներից ու գյուղներից, Երևանից, Արցախից եւ այլ վայրերից դեմք Նորավանք շարժվեցին հազարավոր ուխտավորներ: Շուտով, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի միաբան հայրենի ուղեկցությամբ Նորավանք մանամեց Վմենայն ճայոց Գարեգին Ա կաթողիկոսը՝ կատարելու Ս. Կատվածածին եւ Ս. Ստեփանոս Նախավկա Եկեղեցիների օծումը:

Արարողությամբ ներկա ին նաև ՀՀ ճշակույթի նախարար Ռուզան Չառոյանը, տարածքային կառավարման եւ գործադիր հարցերի նախարար Դավիթ Զադոյանը, ՀՀ գլխավոր դատախազ Աղվան Շովենիյանը, Ս. Կատվածածին Եկեղեցու բարեւարձեր Տեր եւ Տիկին Շանեթյանները, հազարավոր ուխտավորներ ճայասամից եւ Սփյուռքից:

Տարակամների ու սաղմոսների երգեցողությամբ կաթողիկոսական ընդհանուր փոխանորդ Տ. Գարեգին արք. Ներսիսյանը, Տ. Մեսրոպ արք. Աշճյանը, Տ. Պարգևնելու ելու Մարտիրոսյանը, Տ. Շովենիյանը, Տ. Վարդան արք. Տերեներյանը, Տ. Արքահան ելու Մկրտչյանը, Տ. Կոստանտին արք. Տերեներյանը կատարեցին Ս. Կատվածածին Եկեղեցու օծումը, որից հետո սրբալոյս ճոռոնով ուղղվեցին դեմք Ս. Ստեփանոս՝ օծելու նաև այս Եկեղեցին:

Եկեղեցու օծման ավարտին երախտիքի խոր ասաց Սյունիաց թեմի առաջնորդ Տ. Արքահան ելու Մկրտչյանը: Եկեղեցու բանավիճերից մեկը սրբազն հայրը համայնշական համամետ Վեհափառ Հայրապետին, Եկեղեցու բարեւարձեր Տեր եւ Տիկին Տիգրան եւ Դիամա Համեթյաններին, իսկ Երրորդն առհավետ կճանակակից է:

Ենորհավորամբի խորեն ասացին նաև Արցախի թեմի առաջնորդ Տ. Պարգևնելու ելու Մարտիրոսյանը, Վա-

the complete renovation of the church built by architect Momik was carried out in two years, from 1996 to 1998 (Renovation plan was carried out by Hrach Gasparyan).

The "Noravank 99" conference, organized by the "Momik" Cultural Association, was convened on April 16 in Yeghegnadzor, Vayots Dzor, before the consecration of the church. Archbishop Mesrob Ashjian presided at the first meeting.

Archbishop Shahe Adjemian, academician Varazdat Harutiunian, doctors of sciences, as well as scholars from the Matenadaran, RA National Academy of Sciences, Archaeological-Ethnographic Institute and the National Gallery of Armenia, presented reports.

On the same day, an exhibition of contemporary Christian art by "Momik" Cultural Association and artists from Yeghegnadzor opened in the Yeghegnadzor branch of the National Art Gallery.

The presentation of the book "Noravank 99" published in Canada took place simultaneously in the Geological Museum of Yeghegnadzor.

Thousands of pilgrims from Yeghegnadzor, neighboring towns and villages, Yerevan,

յոց ձորի մարզում Պամեռուս Մամոնկյանը, ԼՂՆ մշակույթի նախարար Վրմեն Սարգսյանը: Աղա Նորավանիք օծման առիթով Վեհափառ Հայրապետի խոսքն ընթերցեց S. Մեսրոպ արք. Վշնյանը:

«Սա այլևս հուշարձան չէ. սա հավաքի եւ մշակույթի օջախ է: Սա ճարտարապետական եւ քանդակագործական կողմող չէ. սա «դրույց» է, մի «շքոլա», իմշյես այնքան կսիրեր ասել Պոռշյանց, Օրբելյանց եւ ավատադետական այլ մեծ գերդաստամների դասմության հմուտ մասնագետ Գարեգին Կաթողիկոս Հովսեփյանցը, որ դիմի գան սերունդներ՝ այստեղ գտնելու համար աղբյուրն հավաքի, գեղեցկության եւ հոգենոր ու մտավոր ճառագայթումի: Սա այլևս սոսկ անցյալի հուշարար չէ, այլ աղբոն, շնչող ովաստելի, որ մեր ժողովրդի զավակները դիմի գան հաճախակի հերթականությամբ, դրույցականներ, համալսարանականներ, որդեսզի «քարեղեն» գրքերի միջի հոգեղեն ճշճարտության արժեթիվները քաղեն, միախառնեն իրենց հոգեբանության գիտության մեջ եւ դառնան Նորավանիքի նոր «հավատացյալները»:

Վեհափառ Հայրապետ նաև գնահատամքի խոսքն ու ուղղում բոլոր նրանց, ովքեր իրենց ավանդն են ունեցել եկեղեցու վերականգնման գործում:

Ավարտելով ընթերցամությունը՝ Մեսրոպ Մերագանը Կանաչ Կիրակին հոջակեց Նորավանիք ովասի օր: Աղա Վրտակ արք. Տիգրամյանն ընթերցեց Վեհափառ Հայրապետի կոնդակը, որով Ս. Աստվածածին եկեղեցու

Artsakh and elsewhere set off for Noravank early on the morning of April 18. Shortly afterwards, His Holiness Karekin I, accompanied by the Monastic Brotherhood of the Holy See of Etchmiadzin, arrived to consecrate the churches of St. Astvatsatsin and St. Stepanos Nakhavka. The ceremony was also attended by the Minister of Culture Roland Sharoyan, Minister of Territorial Governance and Executive Affairs Davit Zadayan, Prosecutor General Aghvan Hovsepian, benefactors of St. Astvatsatsin Church Mr. and Mrs. Hadjetian, thousands of pilgrims from Armenia and the Diaspora.

St. Astvatsatsin and St. Stepanos churches were consecrated by Archbishop Karekin Nersessian, Archbishop Mesrob Ashjian, Bishop Pargev Martirossian, Archbishop Hovnan Derderian, Bishop Abraham Mgrditchian, and Bishop Arakel Karamian.

At the end of the consecration ceremony, the Primate of the Siunik Diocese, Bishop Mgrditchian, expressed his gratitude.

Then he solemnly handed one of the three keys to the church to His Holiness Karekin I, and the second key was presented to the benefac-

Եկեղեցու օծումը
Church consecration

բարեւարին շնորհվեց Նայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցու բարձրագույն ղարգելը՝ «Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ» շքամշանը: Ամենայն ճայոց հայրապետն ամեամբ շքամշանը փակցրեց Տիգրան Նամեթյանի կրծքին:

Նամդիսավոր մասից հետո ներկայացվեց ընդարձակ ճշակութային հայտագիր, ելույթ ունեցան ճարզի ղարավին խճերը, իրենց ստեղծագործությունները ցուցադրեցին տեղացի և երեամից ժամանած արվեստագետները:

Երեսի վեցյոթ դար Նորավանքի ձորը չեւ տեսել այդ քան ճարդկային բազմություն, այդովի մեծ տնախմբություն: Նազարանյա ձորը կյանք էր առել, որովհետև վերացվել էր նրա ճարզարինը՝ Նորավանքը:

*Ըստ 1999-ի աղրիլին հրատարակված
մամուլի նյութերի*

tors Mr. and Mrs. Hadjetian. The third one will forever remain in the church.

Bishop Martirossian, Governor of Vayots Dzor Pandukht Manukyan, and Minister of Culture of Nagorno Karabakh Republic Armen Sargsyan also made congratulatory speeches. Then, Archbishop Ashjian read the message of His Holiness Karekin I on the consecration of Noravank.

"Noravank is no longer a monument. It is a house of faith and culture to be attended by generations who will find here the source of faith, beauty, spiritual and mental comfort. It is no longer a reminder of the past, but a place of pilgrimage attended by the sons of our nation. Schoolchildren and students will come here and learn the truth from these stone books!"

In his message, His Holiness Karekin I expressed his gratitude to those who had made significant contributions to the renovation of the church.

The second Sunday following Easter, i.e. Green Sunday in the Armenian ecclesiastical calendar, was declared a Day of Pilgrimage to Noravank.

The encyclical of His Holiness was read out loud, awarding the benefactor of St. Astvatsatsin Church with the medal of St. Gregory the Illuminator, the highest award of the Armenian Church.

His Holiness personally pinned the medal to the breast of Dicran Hadjetian.

After the solemn part of the ceremony, a cultural program was presented. Dance ensembles of the region performed. Local and Yerevan artists presented their works. For nearly 6-7 centuries, the gorge of Noravank had not witnessed such a crowd and such a great festivity.

The centuries-old gorge was revived as its gem Noravank reopened.

1999 April Press Release

Տիգրան և Դիանա Հանեթյաններ
Dicran and Diana Hadjetian

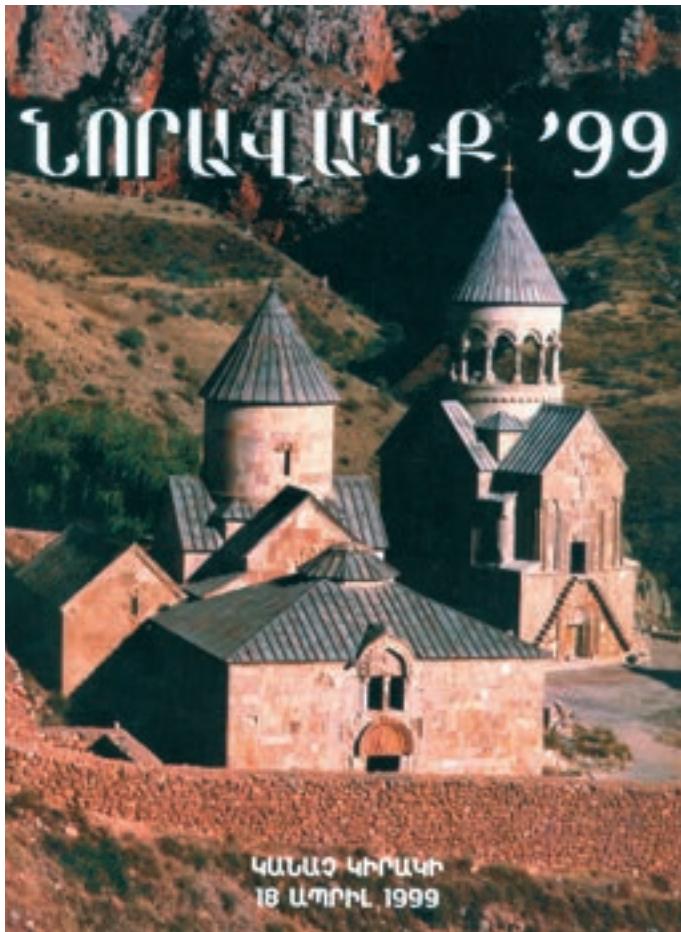
Դարձագատների շրջապատում / With Relatives

Դայրապետական գնահատութ / Appreciation of the Patriarch

10 տարի առաջ

Nորավանքի վերաբացումից առաջ, 1999 թվականին, Սոնենեպում լոյս տեսավ «Նորավանք-99» վերառությամբ մողովածում, որը նվիրված է Աշամավոր վանքի դասմությամբ եւ Ս. Կատվածածին եկեղեցու վերանորոգմանը: Նախաձեռնողն է Մեսրոբ Արքեղիսկոպոս Աշճյանը, Սփյուռքում ծնված, բայց ամբողջապես Հայաստանով ապրող քացառիկ նվիրյալ մի մարդ եւ Տիգար հոգեուրական: Հայաստանում քիչութեամբ որդես մետական կրոն հոչակման 1700-ամյակի գրասենյակի վարիչ քարտուղարի դաշտոնում գտնվելով, նա ամեն ջանք գործադրութ է որդեսազի դաշտանում, որու քան է անկատար մնաց: Այդ ամենն այժմ դասմություն է: Ինքը՝ քազմարդուն Մեսրոբ Արքազանն է ամժամանակ կյանքից հեռացավ 2003-ին... Բայց դասմությունը կարեւոր է հենց նրանով, որ իր մեջ հիշողության հետ մեկտեղ նաև դաշտան է դարունակում: Պատզամ՝ քարի գործիքի, հոգեւոր կյանքով ապրելու, ազնվության, վեհանձնության, հայրենասիրության, եկեղեցասիրության, քարեգործության:

52

Ten Years Ago

collection of articles entitled "Noravank-99" and devoted to the history of the celebrated monastery as well as the renovation of the St. Astvatsatsin (Holy Virgin) Church upon the initiative of Archbishop Mesrob Ashjian was published in Montreal In 1999, before the reopening of Noravank. Born in the Diaspora, Mesrob Ashjian was a devout son of Armenia and a model clergyman.

As Secretary General presiding over the Office of the 1700th Anniversary of the Adoption of Christianity as State Religion of Armenia, he spared no effort to celebrate this momentous jubilee with due attention. It was an unprecedented success.

His Eminence Mesrob Ashjian passed away prematurely in 2003. What makes history significant is that it contains both memory and message. The message is to live a spiritual life, along with doing good deeds, and displaying honesty, magnanimity, patriotism, piety and charity.

Archbishop Ashjian's speech, excerpted from the book "Noravank-99," is presented below. It refers to the parents of benefactors Dicran and Diana Hadjetian. (The English version is being published herewith for the first time.).

Words of Blessing and Memory

The renovation program of churches and monasteries has a special role in the celebrations of the 1700th anniversary of Christianity in Armenia.

Indeed, under the auspices of His Holiness, Karekin I, Supreme Patriarch and Catholicos of All Armenians, dozens of churches will reopen and host the faithful, who will come closer to God, thank their Creator and pray for peace in the world, especially in Armenia, and happiness to Armenians.

The St. Astvatsatsin Burtelashen Church in the village of Amaghu was the first to be renovated. The expenses for the renovation and landscaping were covered by a couple from Montreal, Canada, Mr. and Mrs. Dicran and Diana Hadjetian, in memory of their parents,

Սուրբ Անտոնիոս Առաքելական Եկեղեցու Աշխարհական Համայնքի Խոսքը քաղված է «Նորավանք-99» գրքից և վերաբերություն է Նորավանքի բարեւարձու Տիգրան և Դիամա Նամեթյանների ծննդեմերին (անգլերեն թարգմանությամբ հրատարակվում է առաջին անգամ):

Խօսք օրհնութեան և յիշատակի

Քրիստոնեութեան Նայաստամի ղետական կրօն հոչակման 1700-ամեակի տօնակատարութեամց շարքին յատով տեղ ունի վաճքերու և եկեղեցիներու վերանորոգութեան ծրագիրը: Արդարեն, Վճեմայն Նայոց Նայրամետին, Ն. Ս. Օ. Տ. Տարեզին Ա Կաթողիկոսի հովանիքին Անդրքի բազմատասմեակ եկեղեցիներ վերստին կը դայձառանան և կը գեղեցկանան և իրենց կամարմերու Անդրքի կ'ընդունին աղօթաւոր հաւատացեալները, որոնք դիսի անկի մօտենան Աստուծոյ, փառք և գոհութիւն տան իրենց Ստեղծիչին և աղօթեն աշխարհի խաղաղութեան, Նայոց աշխարհի անդորրութեան, և հայ ժողովուրդի երջանկութեան համար:

Այդ վաճքերու և եկեղեցիներու նորոգութեամց շարքին առաջինը համիսացաւ Վճարու Նորավանքի Բուրթելաշն Ո. Կատուածածին եկեղեցին, որուն նորոգութեան և շրջապահ բարեկարգութեան ծախսերը սիրայօսաւ կերպով ստանձնեցին Մոնթենալի (Գանատա) քնակիշ հաւատաւոր և սիրելի զոյց ճը՝ Տիգրան և Տիանա Նամեթյան աճուր, ի յիշատակ իրենց ծննդաց՝ Լեոն և Վճել Նամեթեամի և Յովիաննես Ստեփաննեամի:

Տիգրան և Տիանա Գանատայի հայ գաղութի սիրուած և յարգուած անդամներն են, իրենց գործունեութիւնը յատկառի ծավալած են Ս. Յակոբ Մայոր Եկեղեցւոյ և դուռցի շրջանակին մէջ, և զմահատուած Մեծի Տանն Կիլիկիոյ ինչու Գարեզին և Արամ Կաթողիկոսներն և Վճեմայն Նայոց S. S. Տարեզին Ա Նայրամետին՝ իրենց բարեկարգութեան, հաւատքին, ծեռներիցութեան համար և ի զմահատութիւն իրենց ցուցաբերւած համահայկական ոգիին: Տարբեր չեր ալ կը նաւ ըլլալ. ի վերջոյ՝ «որդի նմանութիւն հօրն բերե», և Տիգրան և Տիանա՝ իրենց ծննդաց հաւագաս դատկերն են, անոնց սիրոյն արզասիքը, անոնց ճանքեն քալոր հայու հոգիներ:

Ուստի, այս առթի, կ'ուզենք յիշատակի և օրհնութեան խօսք ալ արձանագրել Վճարու Նորավանքի Բուրթելաշն Ո. Կատուածածին եկեղեցիի վերանորոգութեամց սաստարող աճուր ծննդաց յիշատակին:

Տիանայի հայր՝ Յովիաննես Ստեփաննեամ, ծնած է Պարու, 3 Յունուար 1903 թ., և ընտանիքոր փոխադրուած Պարսկաստան, Հնդկաստան, հուսկ՝ Եգիպտոս: Յովիաննես 1929-ին մեկնած է Պուտնոս Այրևան, Վրժամթին: Այնտեղ կը ծաղկի իր կեանքը, կ'ամուսնանայ դուրսացի Ազատուի Ֆերճանեամի հետ, կը բաղդաւորուի երկու դուստրով՝ Տիանա-Վանահիս և Էման-Նայրի:

Յովիաննես կ'ումենայ ազգային եկեղեցական բժնուն գործունեութիւն, կը համիսանայ Շ. Յ. Դաշնակցու-

Սեպոս արքեպիսկոպոս Սիմեոն / Archbishop Mesrob Ashjian

Levon and Angele Hadjetian and Hovhannes Stepanian.

Dicran and Diana are beloved and honored members of the Armenian community in Canada. They have been generous donors to the Surp Hagop Armenian Church and School in Montreal. They have been held in high esteem by His Holiness Aram I, Catholicos of the Great House of Cilicia, and His Holiness Karekin I, Supreme Patriarch and Catholicos of All Armenians, for their piety, faith, enterprise, patriotism and charity.

After all, Dicran and Diana continued the way of their parents. Like father, like son. To this end, we would like to bless and remember the parents of the couple who contributed to the renovation of the St. Astvatsatsin Bur-telashen Church of Noravank. Diana's father, Hovhannes Stepanian, was born on January 3, 1903 in Baku. The family moved to Persia and India, then Egypt. In 1929 Hovhannes emigrated to Buenos Aires, Argentina. There he met his wife, Azaduhi Fermanian, who bore him two daughters, Diana-Anahid and Edna-Nairi.

Hovhannes led a prolific national life. He was a distinguished figure in the Armenian

Ազադուհի Ֆերմանյան
Azadouhi Fermanian

Հովհաննես Ստեփանյան
Hovhannes Stepanian

Անժել Հաճեյյան
Angele Hadjetian

Լևոն Հաճեյյան
Levon Hadjetian

թեամ կարկառուն դէմք, Խորհմեամ վարժարաբի հիմնադիր, Շ. Մ. Ը.-ական, միշտ աշխատելով ծառայել եկեղեցին, իր ղատկանած կազմակերպութեամց՝ հաւաքրով, նուիրումի անշահախնդիր ոգիով:

Յովիաննես Ստեփանյան մահացաւ 25 հոկտեմբեր 1977-ին:

Տիգրանի հայրը՝ Լենոն Նանեթեամ, ծնած է 1900-ին, Տօրթ Եօլ. Տիգրանակենցի ընտանիքի մեջ: Նայու սեւ ճակատազիր դասնօրն հարուածած է նաև իր ընտանիքը և 1915-ին քշուելով արսորի ճամբանելը, հասած է Տր Զօրի անապանելը, որ դառն օրեւ ամրելի եւր եկած է Նալելո. Պերութ: 1922-ին Լենոն անցած է Կղերսանորիա՝ Եզիդոսու, որ եւ համուխուած է իր կեանքի ընկերուիհին՝ Վամիկ Պետրոսեամին, որու հետ ալ կազմեց ընտանեկան քաղցր բոյն ճը և Կսոնած օրհնեց իրենց ամուսնութիւնը՝ շնորհելով իրենց երկու զաւակներ՝ Տիգրանուի և Տիգրան: Լենոն ունեցաւ առեւտրական յաջող ասղարդ՝ շնորհի իր նախաձեռնութեան եւ բնասուր շնորհեւուն: Գործի կողքին՝ Լենոն եղաւ բարեւար եւ մեկենաս:

Լենոն եւ Վամիկ Նանեթեամ ամողը 1962 թ. հաստանեցաւ Մոնթերեալ, Գանատա, որ կարճ ժամանակ յևսոյ Լենոն հանգստեան կոչուեցաւ, միշտ շարունակելով իր բարեւարութիւնները ազգային շրջանակ ներս: Եղաւ կմքահայր Ս. Յակոբ Եկեղեցոյն եւ հասաւ բոլորի կարիքին: Տիգրան Վամիկ ալ, իր համրային գործունեութեան մեջ, եղաւ աշխոյն եւ խանդավառ հայուիի: Եզիդոսուի մեջ՝ Մխիթարեաններու տիկնամց միութեան անդամ էր, ճաս կը կազմեր Հայ Կարմիր Խաչին, Գանատայի մէջ ալ՝ Շ.Օ.Մ.-ին, միամանակ համուխանալով ժրաշամ եւ ղարտաճանաշ անդամ իր ղատկանած միութեամց, եւ աւանդաղահ մայր՝ իր ընտանիքին:

Լենոն մահացաւ 7 Օգոստոս 1986-ին, Վամիկ՝ 19 Նոյեմբեր 1991-ին, բայց, վլսահ եմք, զոհ եւ երջանիկ, քանի իրենց զաւակները՝ Տիգրան եւ Տիգրան, համբուրտի իհ հաւատարմութեամբ կը շարունակեն իրենց գործը՝ ազգային, Եկեղեցական, ճշակութային ասղարդներ ներկա անձեր, որոնք իրենց շուրջ կը տարածեն ուր, բարեւ-

Revolutionary Federation, the founder of the Khrimian School, as well as the founder and president of the Homenetmen Club. He served the church and these organizations with faith, devotion and a spirit of impartiality. Hovhannes Stepanian passed away on October 25, 1977.

Dicran's father, Levon Hadjetian, was born in 1900 into a Doryol family from Tigranakert.

The tragic fate of the Armenians struck his family, too. In 1915 they were deported to the desert of Der-Zor; having spent bitter days there, they went first to Aleppo and then Beirut. In 1922, Levon left for Alexandria, Egypt, where he met his future wife Angele Bedrossian. They got married and lived happily. God blessed their union, granting them two children: Dicranuhi and Dicran.

Owing to his practical innate abilities, Levon achieved heights in commerce. Besides business, he was a benefactor and a patron of arts.

Levon and Angele Hadjetian settled in Montreal, Canada in 1962. Shortly afterwards, Levon retired but always remained engaged in national benevolence. Levon Hadjetian became the godfather of the Surp Hagop Church and helped people in need. Angele was an enthusiastic public figure. She was a hard-working and conscientious member of the Mkhitarian Ladies Guild in Egypt, the Armenian Red Cross, as well as the Armenian Relief Society in Canada. At the same time, she was a devoted, traditionalist mother to her family.

Levon died on August 7, 1986; Angele, on November 19, 1991.

They passed away in peace, and their children faithfully continue their work in national, ecclesiastical and cultural areas, as model

Նորավանքի ուխտի օրը, 2000թ. ապրիլի 23-ին / Day of Pilgrimage to Noravank, April 23, 2000

կամության, եւ ճարդուն հանդելոց հաւատք եւ յարզանք, արժանաւորաբն ղարգիւատրուելով Խշանաց Ա. կարգի շքամշանկ Արամ Ա. Կաթողիկոսի ձեռամբ՝ 1997 Նոյեմբերին:

Այսօր, Նորավանքի մեջ ի մի հաւաքուած, շնորհակալութիւն կը յայտնեմք Տիգրանին եւ Տիանային, Տիանայի մօր՝ Ազատուիին եւ իրենց զաւակներուն եւ հաւազաներուն, քանի մեզի տուին ուրախութիւնը տեսնելու Բուրյելաշը Ս. Կատուածածնայ զմբերին ույածառութիւնն ու դրոի երկինք թոփշը:

Ու բոլոր «Ողորմի» տանը Լեռն եւ Անծեամաներուն եւ Յովիանեան Ստեփանեանի յիշատակին՝ աղօթելով, որ Կատուած երկնային իր օթեամերուն մեջ ընդունի անոնց քարի հոգին:

2 Մարտ 1999, Ս. Եջմիածին

Մեւորու արքեղիսկոպոս Աշեան
Վարիչ Քարտուղար 1700-ամյակի գրասենեակի

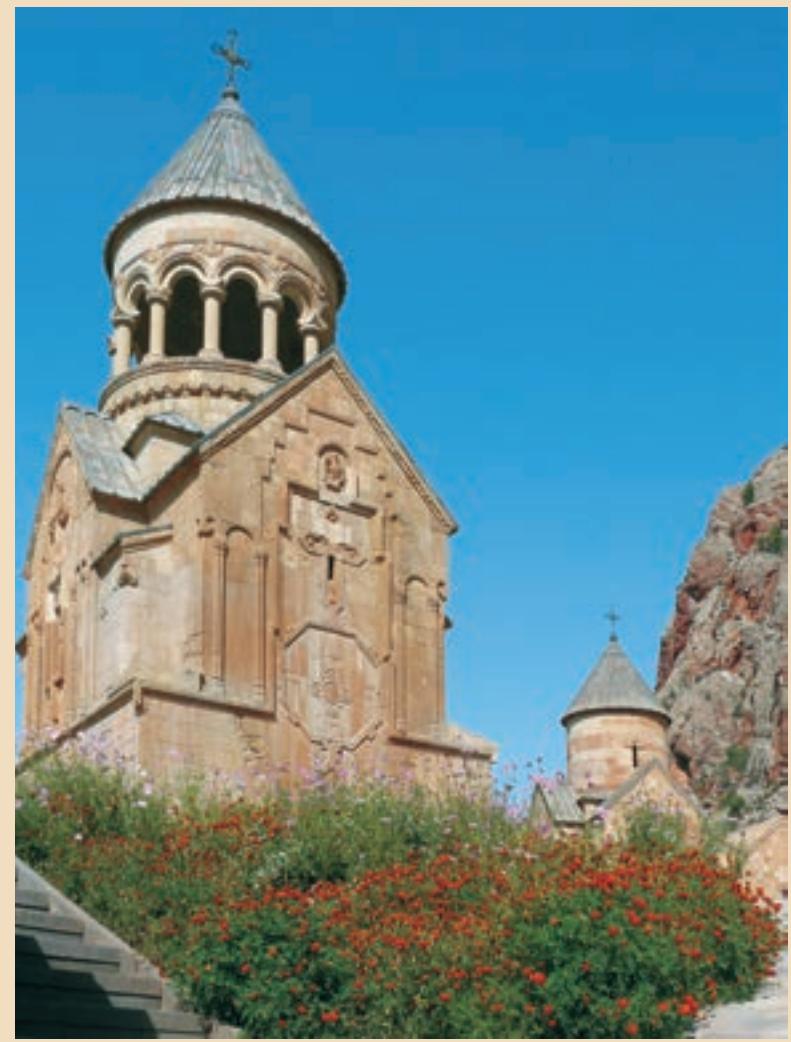
benefactors and valued members of the community, who spread love, friendship, faith in and respect for man.

In November 1997, Dicran and Diana Hadjetian were decorated with the Knight of Cilicia medal by Catholicos Aram I.

Today, we have gathered in Noravank to express our gratitude to Diana and Dicran, Diana's mother, Azaduh, their children and relatives, since they have given us such an opportunity to see the splendor of the dome of St. Astvatsatsin Burtelashen. May we remember Levon and Angele Hadjetian and Hovhannes Stepanian in our prayers so that God may accept them in His Kingdom of Heaven.

March 2, 1999, Holy Etchmiadzin

*Archbishop Mesrob Ashjian
Executive Secretary of the 17th
Centenary Celebrations Office*

10 տարի անց

Nորավանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցին կիսուն շափ ավելրվել է 1840 թ. երկրաշարժից: 1996-1998 թթ. Կմենայն Նայոց կաթողիկոս Գարեգին Առաջինի հովանավորությամբ, 1700-ամյակի տննակատարության գրասենյակի եւ Սյունյաց թեմի կազմակերպմամբ, կանադահայ բարեւարմեր Stir եւ Տիկին Տիգրան եւ Դիանա Նամեթյանների մեկենասությամբ իրականացվեցին վերականգնողական աշխատանքներ, որոնց շնորհիվ սաղմանավոր Մոնիկի նախագծած հրաշակերտ եկեղեցին այժմ վեր է խոյանում իր նախաստեղծ տեսքով ու շքեղությամբ: Եկեղեցու վերաբացումն ու օծումը մեծ հանդեսով տևի ունեցավ 1999 թ. ապրիլի 18-ին՝ երջանկահիշատակ Ամենայն Նայոց կաթողիկոս Գարեգին Առաջինի ձեռքով:

Այդ օրվանից անցել է 10 տարի...

Ինչ է կատարվել այդ տարիներին: Առաջին եւ գլխավոր արդյունքն այն է, որ Նորավանքն այդ ժամանակից ի վեր ունի հոգեստ հովիվ, վանքը գործում է, այստեղ նաև տունական աշխատանքները տևում են: Պատարագ, կատարվում են մկրտության ու մասկի ծեսեր:

Նորավանքը մշտամես գտնվում է Ամենայն Նայոց կաթողիկոս Գարեգին Երկրորդի եւ Սյունյաց թեմի առաջնորդ Աքրահան Եղիշևի կողմուն Մկրտչյանի ուղարկության կենտրոնում: Այստեղ կատարվող բարեկարգման աշխատանքներին իրենց մեծ նախակցությունն են ունեցել Stir եւ Տիկին Տիգրան եւ Դիանա Նամեթյանները:

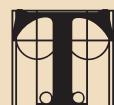
Կատարված աշխատանքներից հիշատակության արձանի են:

- ընդարձակ եւ հարմարավել վանատան կառուցումը,
- փորք մատուցների տանիքների վերանորոգումը,
- աղբյուր հուշարձանի կառուցումը,
- վանական շրջապարհի աճքողացումը,
- տարածքի ընդհանուր բարեկարգումը,
- սպահատակ գրուտիխների դաւրաստումը,
- վանք բարձրացող ճանապարհի լայնացումն ու աճքացումը եւ այլն:

Կարենու են նաև վանք այցելողների համար որոշակի հարմարությունների ստեղծումը՝ ավտոկայանատեղ, նաստանամեր ու հովանոցներ, սանհանգույց եւ այլն: Վանքը աղահովված է խմելու ջրով եւ կեկտրականությամբ: Վերջին տարիներին իրականացվել է ծառատում, շուրջ 2000 ծառ է տնկվել, որոնց ոռոգման համար կառուցվել է ջրաճարակ:

Առաջիկայում վանքը կումենա հուշանվեների եւ գրեթե խանութ, իսկ մինչ այդ Նամեթյան աճուսինների հովանավորությամբ Նորավանքի մասին տղագրվել են հայերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն գրքովկեր: Նորավանքի մասին աշխատանքների մասին տղագրվել են հայերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն գրքովկեր:

Ten Years Later

The St. Astvatsatsin Church of Noravank was half-destroyed in the earthquake of 1840. Renovations were carried out during 1996-1998 under the auspices of the Catholicos of All Armenians Karekin I, upon the initiative of the Committee for the 1700th Anniversary of the Adoption of Christianity as State Religion of Armenia, the Siunik Diocese and Armenian-Canadian benefactors Mr. Dicran and Mrs. Diana Hadjetian. Owing to them, this magnificent church, built by the talented architect Momik, is now standing in its initial splendor.

The reopening and solemn consecration of the church took place on April 18, 1999, with Catholicos of All Armenians Karekin I presiding.

Ten years have passed since then.

What has transpired over these years?

First and foremost, Noravank now has a pastor; the monastery is open; Divine Liturgy is celebrated; baptisms and weddings are held here.

Noravank is always in the focus of attention of Catholicos of All Armenians Karekin II and the Primate of the Siunik Diocese Bishop Abraham Mgrditchian. Mr. and Mrs. Hadjetian have personally taken part in the renovation work.

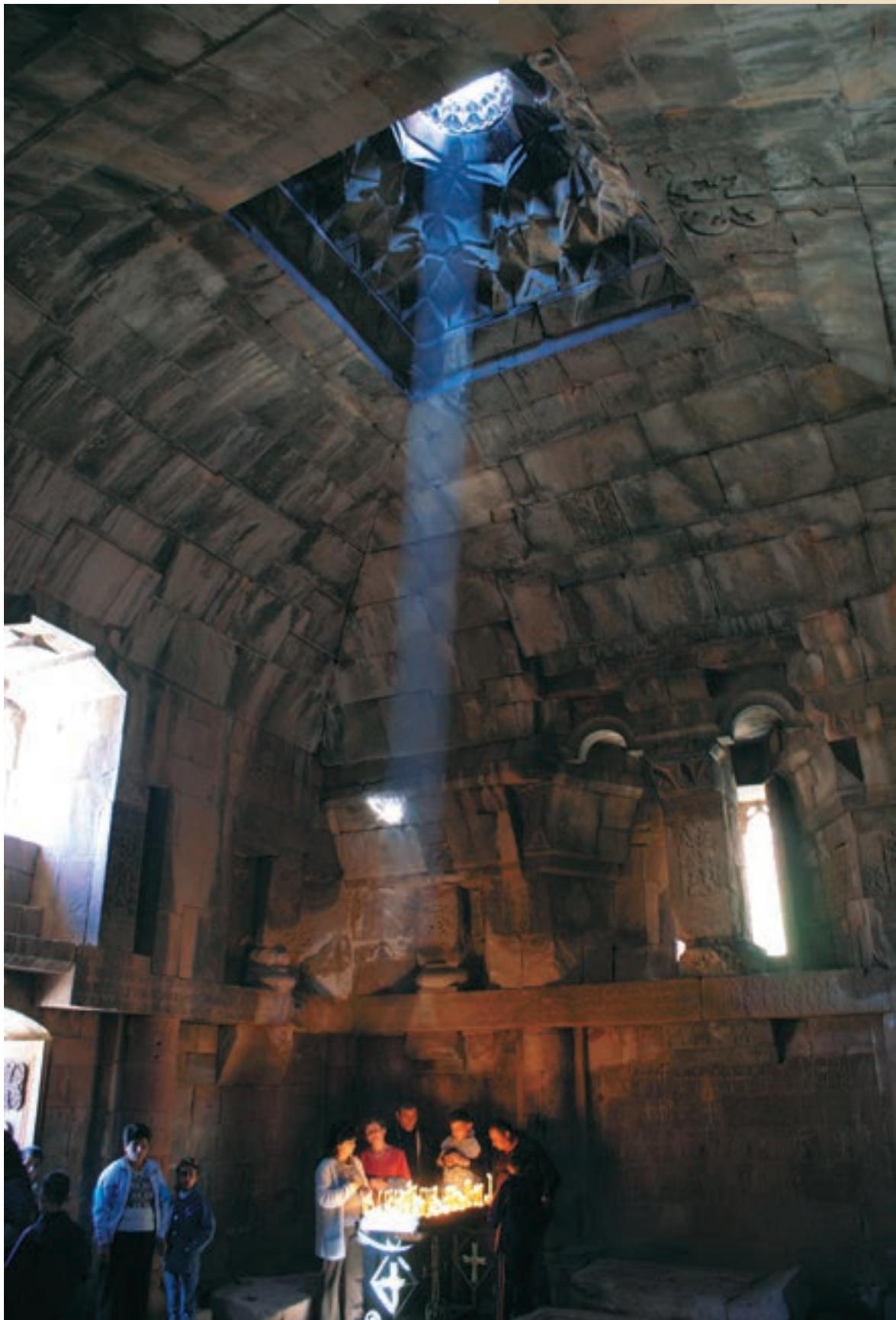
The following improvements deserve mention:

- The construction of a large new residence (vanatun)
- The renovation of small chapel roofs
- The restoration of the main monument
- The completion of monastery walls
- The general improvement and landscaping of the site
- The preparation of paved alleys
- The expansion and reinforcement of the road leading to the monastery.

Great importance was attached to accommodations for visitors to the monastery, such as parking, benches, shade, public lavatory, etc. Electricity and drinking water are now available. In the past several years, over 2,000 trees have been planted. Irrigation channels have been built.

There will be a souvenir shop and bookstore in the near future. Booklets about Noravank are published in the Armenian, English

Կայիրի ներսում / Inside the narthex

կամի ճաման՝ մրա համար ձեռք բերելով ծառայողական
քանակարան (Եղեգնաձոր քաղաքում) և ավտոմեքենա:

2005 թվականի սեպտեմբերից Նորավանի հոգե-
տու հովիվն է S. Սահակ քահանա Մարտիրոսյանը,որը

and French languages under the patronage of
the Hadjetian couple.

They have provided the minister with a
car and an apartment in Yeghegnadzor.

այստեղ ոչ միայն իր եկեղեցական ծառայությունն է կատարում, այլև դաշճել է Նորավանքի խւական նվիրյալը: Բավական է նշել, որ նաև լուսամկարչությամբ տարվելով, նա վաճրի եկեղեցիներն ու խաչքարերը տարվա տարբեր եղանակներին ու օրվա տարբեր ժամերին դատկերող հագարակուր լուսամկարներ է արել ու դրանք թողարկել երկու խտասալիկով:

Նորավանքը համահայկական նշանակություն ունի, քայլ առաջին հերթին հոգեսոր վերազարթոնը է քերն աշխակավայրերին: Սյունյաց թեմի առաջնորդի նախաձեռնությամբ այժմ վաճքն ունի երգչախումբ, որի ամդամաներն են Վրեմի և Վրփի գյուղերի դպրոցների 1-10-րդ դասարանների աշակերտները: Յուրաքանչյուր դպրոցից 40 աշակերտ կիրակի օրը թեմի տաճարածած ավտոբուսներով գալիս են վաճք, ճամանակուն Ս. Պատարագին, իսկ դրանցից հետո երեսնամերի համար որեւէ ճիշճառում է կազմակերպվում:

Կճիռփեկով արձանագրենք. Նորավանքն այսօր առյունուն է: Այն այսուհետեւ միայն քանությամբ հրաշալի անկյուն է իր ճարտարապետական գեղեցկությամբ այցելումներին զարմացնող հուշարձան չէ, այլև վաճք, ովհետ վայր, հայ հավատացյալի աղոթատեղ, ինչին կոչված եղել ի սկզբանե:

Father Sahak Martirossian has been the pastor of Noravank since September 2005. Performing religious service is his main duty, but Father Sahak has become a real devotee of Noravank. He has taken thousands of photographs of the churches and cross-stones of the monastery in various seasons and times of the day, which have been put on two compact discs.

Noravank has acquired pan-Armenian significance. However, its prime mission is the spiritual renaissance of the neighboring towns. On the initiative of the Primate of the Siunik Diocese, a Sunday school was founded in the monastery. It is attended by 1st to 10th graders from the public schools of Areni and Arpi. Every Sunday, 40 schoolchildren are transported to the monastery in buses provided by the Diocese. They attend mass, after which various events are organized for them.

In conclusion, we would like to acknowledge that Noravank is flourishing today. From now on, it is not merely a picturesque site or a monument fascinating visitors with its architectural beauty, but a true monastery and a place of pilgrimage for faithful Armenians, like it was meant to be from the very outset.

Նորավանք Վերջին հանգրվան...

Եռավոր Սփյուռքում, 2008 թ. մարտի 11-ին 69 տարեկանում իր ճահիկանացուն կնքեց Նորավանքի բարեկար Տիգրան Տիգրանի ճամփարանը: Անսպասելի ու շատ ծանր եր այս կորուսդ բոլորի համար, եւ անժամանակ: Դեռ որքան ծրագրեր ունեն...

Տիգրան ճամփարանի կաղը ճայատանի հետ սկսվել է վաղուց: Պատմում է Հիանա ճամփարանը. «Տիգրանի հետ առաջին անգամ ճայատան ենք այցելել 1983 թվականին եւ եղել ենք Երջանկահիշատակ Վազգեն Առաջին կաթողիկոսի հյուրը: 1996-ի հունվարին, երբ Գարեգին Առաջինը գտնվում էր Մոնթեալում և եկեղեցուն կոչ արեց, որ ամեն մի կարող ընտանիք հանձն առնի ճայատանուն մեկ եկեղեցու նորոգման հովանավորությունը, մենք առաջինը արձագանքեցինք եւ հաջորդ օրը Վեհափառի մոտ գնալով ասացինք, որ Պատրիարք ենք այդ հանձնառությանը: Իսկ Մեսրոպ Աշխան Մրազանը մեզ առաջարկեց, որ հովանավորենք Նորավանքի Ս. Վասիլածածին եկեղեցու վերանորագությունը: Ցոյց սկսեց լուսամկաններ, զծագրել, իսկ Նորավանքը մենք դեռ չինք տեսել: 1996-ին եռանդով սկսվեցին աշխատանքները իսկ 1999-ի գարնանը եկանք եւ մեր աշքերով տեսանք այդ հրաշագեղ վաճքը: Դրանց հետև Տիգրանի հետ ճշտես կաղված ենք եղել Նորավանքի հետ, գրեթե ամեն տարի եկել ենք: Վարում իմք Կանադայում, բայց հոգով սրով այստեղ կնք՝ Նորավանքում»:

Պատմի հասակում Դեր Զօրի դղոյքը տեսած Տիգրանակերտցի հոր զավակն է Տիգրան ճամփարանը, որը ծնվել է Եգիպտոսում, այնուհետև ընտանյոր տեղափոխվել Կանադա եւ հաջող գործարարությանը զբաղվել, միաժամանակ երթեք չհրաժարվելով ազգային բարեխրական գործունեությունից: Երջանկահիշատակ Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Աշխանը Տիգրան ճամփարանին եւ մրաց տիկնոց Հիանային անվանել է «Տիգրան բարեկարներ», որոնք «իրենց շուրջը կը տարածեն սեր, բարեկամութիւն եւ ճարդուն հանդիպ հայաց եւ յարգանք»: Ամենաւ է մեկ առ մեկ թվարկել այս ընտանիքի՝ մոնթեալահայության համար արած բարեկործությունները, սակայն նշելի է, որ դրանք ուղղվել են եւ Մեծի Տաճան Կիլիկիո Ս. Հակոբ եկեղեցուն եւ Մայր Վթոռ Ս. Եջմիածնի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցուն, որի համար բարեկործներն արժանացել են կաթողիկոսների գնահատանքին:

Սակայն այս ընտանիքի համար ճակատագրական եղավ ճայոց դարձի 1700-ամյակի տնակատարությունը, որի շրջանակում նրանք հանձն առան Նորավանքի Ս. Վասիլածածին եկեղեցուն վերականգնման, իսկ այնուհետև վանքի ընդհանուր բարեկարգման հովանավորությունը: Տիգրանն ու Հիանան Նորավանքում գտան իրենց հայատանյան տունը, որի համար իրենց կարելին արեցին:

Noravank, Last Haven

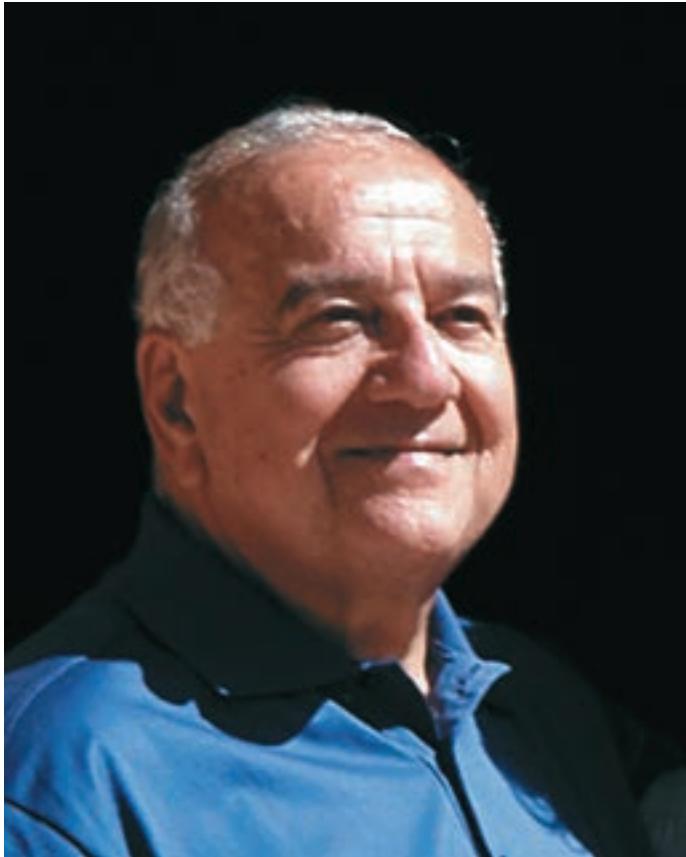
On March 11, 2008, the benefactor of Noravank, Dicran Hadjetian, passed away at the age of 69 in Montreal. It was a premature, unexpected and painful loss for all, as there were so many projects remaining for him to accomplish.

Dicran Hadjetian had close ties with Armenia, going back several decades. Diana Hadjetian states: «Dicran and I visited Armenia for the first time in 1983 to attend the Blessing of the Holy Muron. In 1996, His Holiness Karekin I made his first Pontifical visit to Canada as Catholicos of the Mother See of Holy Etchmiadzin. In one of his sermons, Karekin called upon well-to-do families to commit themselves to renovating one church in Armenia as part of the celebration of the 1700th Anniversary of the Adoption of Christianity in Armenia. We were the first to respond; the same day, after Holy Mass, we advised His Holiness that we were ready to make such a commitment.

Archbishop Mesrob Ashjian suggested that we sponsor the renovation of the St. Astvatsatsin Church in Noravank. He showed us photos and the plan of the church. But we hadn't seen Noravank yet. The active process of renovation began in 1996, and we came to see this splendid monastery in the spring of 1999. After that, we grew attached to Noravank and went there every year. We lived in Canada but our hearts were in Noravank.”

Dicran Hadjetian was the son of a Tigranakert native having survived the horrors of Der Zor. Born in Egypt, he moved together with his family to Canada, where he started a successful career, at the same time remaining faithful to national charitable work. The late archbishop called Dicran Hadjetian and his wife Diana model benefactors who spread love, friendship and respect for mankind.

Though it is impossible to list all their charitable deeds involving the Armenians of Montreal, we may proudly mention their charitable contributions to the Surp Hagop Church of the Great House of Cilicia as well as the St. Gregory the Illuminator Church of the Mother See of Holy Etchmiadzin. For their support, they were greatly appreciated by both catholics.

Տիգրան Նանեթյանի ցանկության համաձայն Նորավանքը դարձավ նրա վերջին հանգրվանը: 2008-ի հունիսի 8-ին խորապես սպակիր ծողովորդի Անրելայությամբ, Եկեղեցական հատուկ արարողությամբ Տիգրան Նանեթյանի աճյունը հանձնվեց հայրենի հողին: Հույսարկավորության ժամանակ խոսք ասաց Սյունյաց թեմի առաջնորդ Տ. Վրահամ Եղիսկողոս Մկրտչյանը, որը Անրելայացնում էր ստորև:

«Ես կոչեաց Աստուած զնա...»

Սիրելի գերդաստան Նանեթյան Դիանա եւ զավակ մեր եւ բարեկամներ, հոգեստ եղայրներ: Տասը տարիներ առաջ Եր, երբ Երշամկահիշատակ Գարեգին Առաջին եւ Մեսրոպ Մքրազան Աշճան եւ ես կյանքի հիմքը, թե իմշղես դիմի կարողանամբ ավերակների վերածված այս հոյակերտ Նորավանքը վերաշինել եւ վերականգնել, որդես զի դատարան լիներ 1700-ամյակի տոնակատարության: Կային բազմաթիվ ծրագրեր եւ այդ ծրագրերից մեզ համար առաջնային Եր Նորավանքը: Բայց չկային այն միշտ չոցները, որոնցով հնարավոր լիներ վերականգնել այդ կորոնով: Ես մի անգամ Մեսրոպ Մքրազան ասաց, որ իսք զիտի այն մարդուն, որը դիմի ստանձնի այդ զորքը եւ ես հայրենի թե ով է, արդյոք համույթել եմք: Ասաց, որ դեռ Հայաստան է շի եղել, բայց Նորավանքը դառնալու նրա համար նոր հայրենիք: Երբ վերադարձավ ճամփորդությունից, տարել Եր իր հետ Նորավանքի նախազօնությունը, եւ դատմեց, թե իմշղես եղավ համույթում հեռավոր Կանադայում Տիգրան Նանեթյանի հետ, եւ ուրախ լուրջ ավելաց: Ես Վեհափառ ասաց, որ այժմ մտահոգվելու

However, the 1700th-anniversary celebration of Christianity in Armenia became fateful for their family. In connection with the celebration, they pledged their support for the reconstruction and subsequent general renovation and improvement of the monastery. Dicran and Diana did their best and found their Armenian home in Noravank. According to his wish, Noravank became Dicran Hadjetian's final resting place. On June 8, 2008, Dicran Hadjetian was buried with due church ceremony, attended by mourners.

Bishop Abraham Mgrditchian made a speech at the funeral, as follows:

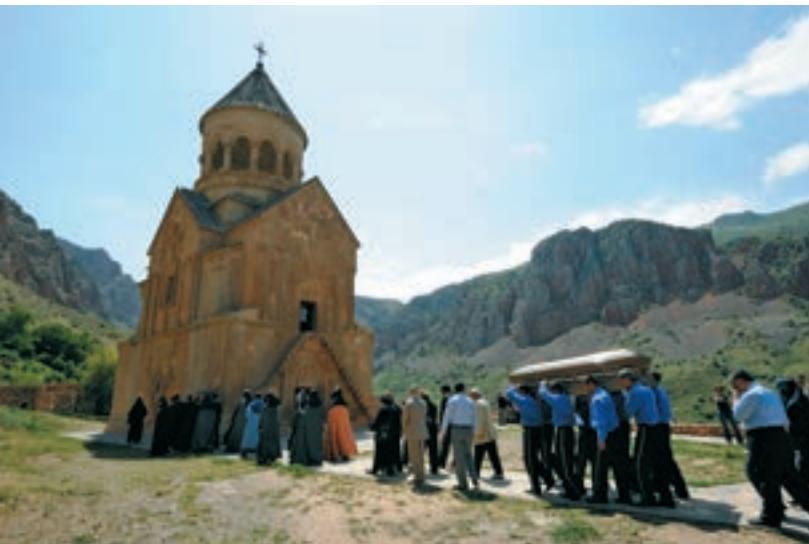
"And God called him..."

"Dear Hadjetian family, Diana, children, friends and brothers, ten years ago, the late Catholicos Karekin I, Archbishop Mesrob Ashjian and I were thinking about how we could restore and renovate the ruins of splendid Noravank, so that it would be ready in time for the 1700th-anniversary celebration. There were numerous projects but Noravank was the prime objective.

However, we did not have the means to rebuild the monument. Then Archbishop Ashjian told us that he knew a man who would undertake the work. When I asked whether I knew him, the archbishop told me that the man had not been in Noravank, but Noravank would become a new homeland for him.

When Archbishop Ashjian went back, he took the plan of Noravank with him. He told us about the meeting with Dicran Hadjetian in distant Canada and brought back the good tidings. His Eminence told me I had no need to worry; Noravank would be renovated. Extensive renovations began under the auspices of the State Committee of Monument Preservation, the church and the diocese. Dicran Hadjetian was financing the work from Canada. When he came to Noravank for the first time, we all marveled at his elation. He was happy to be the benefactor of Noravank. Whenever he came to Noravank, he would express his joy to all the guests, Armenians and foreigners alike, telling them that he was the benefactor of Noravank. It gave him great happiness and joy, a feeling which never abandoned him, not even in distant Canada.

I have not been there personally, but I have learned about the many souvenirs of Noravank - photos, books and magazines - that he had at his home and used to show and talk about to everybody.

Կարիք չունես, Նորավանքը վերականգնվեց: Եւ իրաղես սկսվեց շինարարությունը, սկսվեց մեծ թափով, սկսվեց դետության հուշարձանների կոմիտեի, եկեղեցու և թեմի աջակցությամբ, եւ Տիգրան Հանեթյանը հեռվից հեռու սկսեց ֆինանսավորումը: Ու երբ եկավ առաջին անգամ Նորավանք, իրաղես զարմանալի եր այդ ճարդու ուրախությունը, որ ինքը բարեւարն է Նորավանքի: Եւ մինչեւ վերջ, երբ որ Նորավանք եր զալիս, իր ուրախությունը փորձում եր արտահայտել բոլոր հյուրերին՝ օսար թե հայ, ասելով որ Նորավանքի բարեւարն է ինքը եւ այս երջանկությունը, որ այս ճարդու դահում եր, դահում եր նաև այմատի հեռավոր Կամադայում: Ես ամձանք շեմ եղել, բայց լսել եմ թե որքան շատ են Նորավանքի հիշատակները նրա տանը՝ նկարներ, գրքոյկներ, ամսագրեր, որոնք ցոյց եր տալիս եւ դատնում եր բոլորին Նորավանքի մասին:

Նորավանքը իրաղես ունեցավ իր արժանավոր բարեւարին 700 տարիներ հետո եւ այսօր Նորին Սրբություն Գաւելին Երկրորդ Վեհափառ Հայրապետի կարգադրությամբ ահավասիկ այստեղ է եկեղեցն հոգենոր դասը իր բոլոր բարձրաստիճան հոգեուրականներով, Վեհափառ ճամփորդության մեջ գտնվելով չկարողացավ մերկա լինել, բայց տեղի ունեցավ Պատարազը եւ կարգը թաղման մեր նախմյաց կարգով, Նորավանքի այս սուրբ հողում: Եւ մեր աղոթքն է, որ Աստված իր արդարների շարքում դասի Նորավանքի բարեւարին: Մեր աղոթքն է, որ Աստված համբերություն տա Հանեթյան գերհաստանին, հոգու խաղաղություն, եւ մեր աղոթքն է որդեսզի Հանեթյանի վերականգնած Նորավանքը դարեր շարունակ ծառայի հայ ժողովրդին:

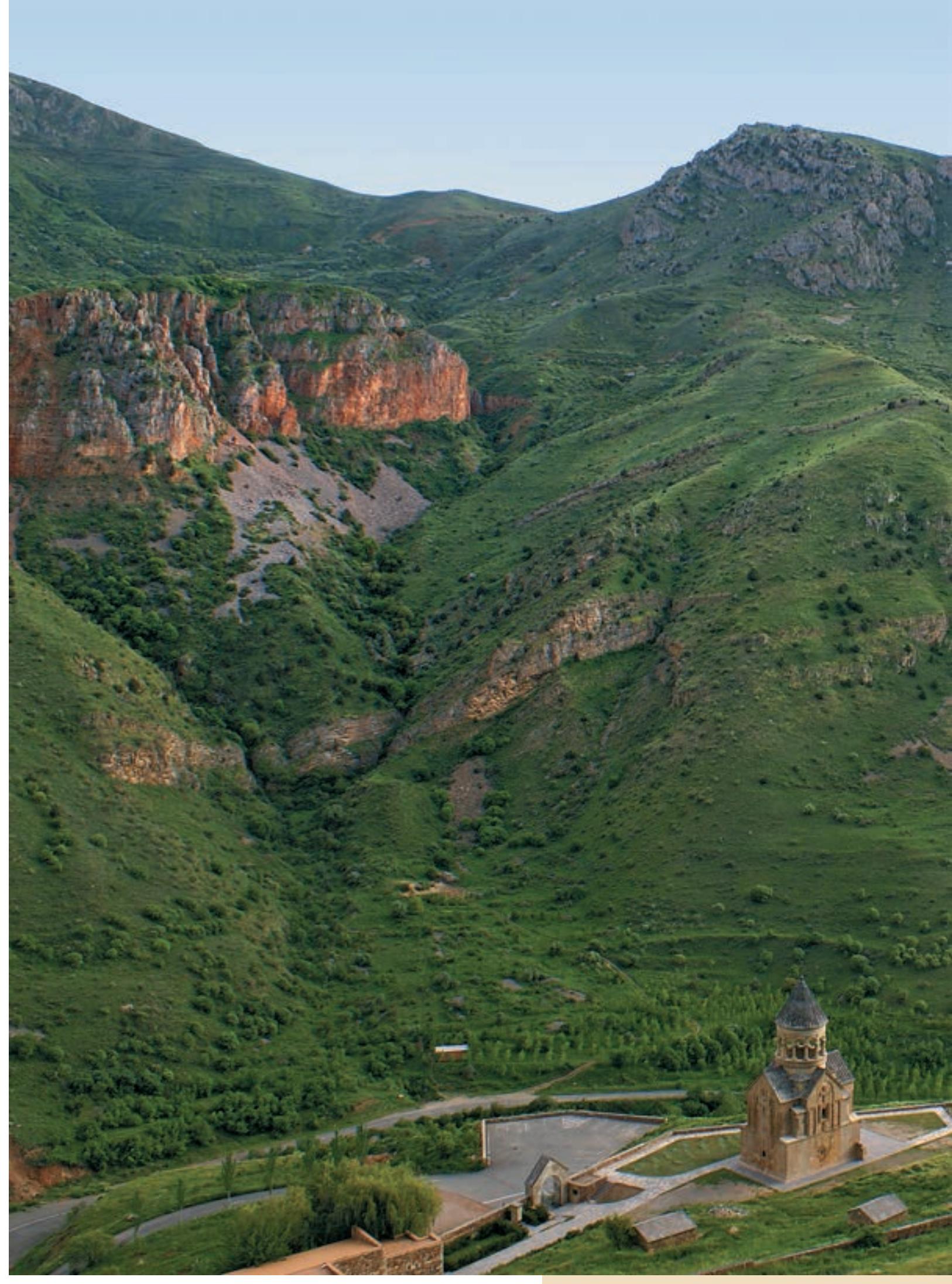
Եւ թող որ նման բարեւարների հիշատակը օրհնությամբ եղիցի, Ամեմ:

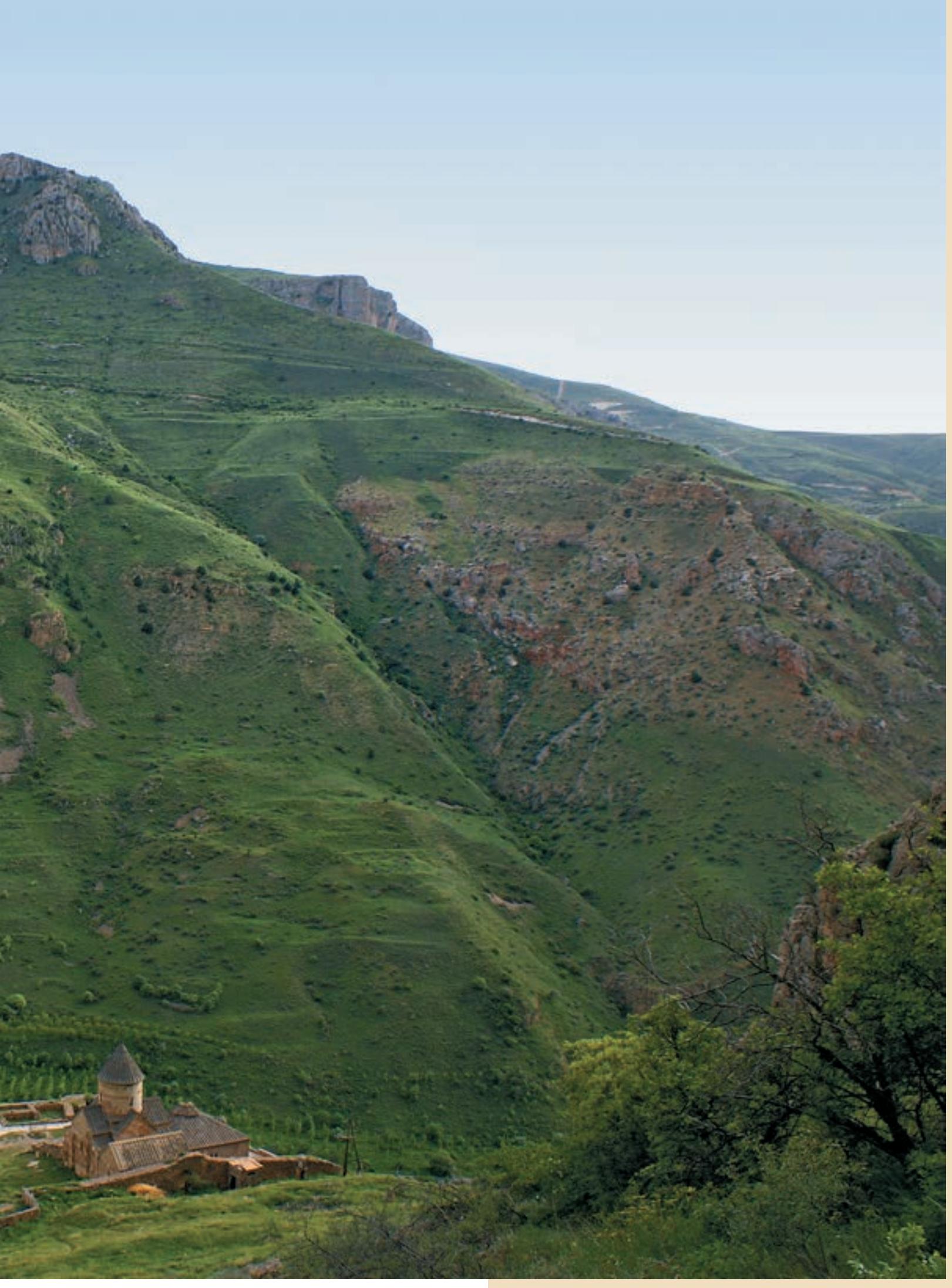

Noravank found a deserving benefactor after 700 years. And today, by order of His Holiness Karekin II, Supreme Patriarch and Catholicos of All Armenians, who is away on a trip now and thus couldn't be present with us, the whole clergy have gathered here to render liturgical service and the funeral in our ancestral custom at the holy site of Noravank.

And we pray that God accept the benefactor of Noravank among His righteous. We pray that God grant patience and tranquility to the Hadjetian family, and that Noravank remain open for the Armenian people for centuries.

May the memory of such benefactors be blessed. Amen."

Ձեավորող՝ Վարդան Դալլակյան
Լուսանկարներ՝ Հրայր Խաչերյանի (Բագե),
Տեր Սահակ քահանա Սարտիրոսյանի
Ոնարակ՝ Անժել Ամիրխանյան
Անգերենի բարգմանիշ՝ Արմինե Բաշայան
Անգերենի խմբագիր՝ Արիս Սեվակ, Անահիտ Հովհաննիսյան
Շարվածք՝ Լիա Պետրոսյան

Computer design: Vardan Dallakyan
Photographer: Hrair (Hawk) Khatcherian,
Father Sahak Martirosyan
Proofreader: Angel Amirkhanian
English Translator: Armine Bachachyan
Editor of English translation: Aris Sevag, Anahit Hovhannisyan
Print layout: Lia Petrosyan

Բովանդակություն

- 4..... Սյունիք Աթոռը Եւ Նորավանքը
Օրբեյանների օրոք
- 13..... Ստեփանոս Օրբեյանը Նորավանքի մասին
- 18..... Միրանես վարդպետ
- 22..... ճարտարապետ Մոմիկ
- 34..... Նորավանքի ճարտարապետությունը
- 38..... Դարերի փորձությունների միջով
- 40..... Դեպի Վերածնունդ
- 46..... Նորավանքի վերաբացումը
- 52..... 10 տարի առաջ
- 56..... 10 տարի անց
- 59..... Նորավանքը վերջին հանգրվան...

Contents

- 4..... The See of Siunik and Noravank
During the Reign of the Orbelians
- 13..... Stepanos Orbelian on Noravank
- 18..... Architect Siranes
- 22..... Architect Momik
- 34..... Architecture of Noravank
- 38..... Through the Ravages of Centuries
- 40..... Toward Rebirth
- 46..... Reopening of Noravank
- 52..... Ten Years Ago
- 56..... Ten Years Later
- 59..... Noravank, Last Haven